

ZESZYTY NAUKOWE TURYSTYKA I REKREACJA

Zeszyt 31 (1) 2023

**WYŻSZA SZKOŁA TURYSTYKI
I JĘZYKÓW OBCYCH
W WARSZAWIE**

ZESZYTY NAUKOWE TURYSTYKA I REKREACJA

Zeszyt 31 (1) 2023

**Redaktor naukowy tomu
dr Andrzej Marian Cwer**

**Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych
Warszawa 2023**

© Copyright by Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych, Warszawa 2023
Pewne prawa zastrzeżone

ISSN 1899-7228

Nakład: 250 egz.

Wersją pierwotną wydawanego czasopisma jest wersja papierowa

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Redaktor naczelny: dr hab. Michał Roman, prof. nadzw.

Zastępcy redaktora naczelnego: dr Bolesław Iwan, prof. WSTiJO

Sekretarz: dr Andrzej Marian Cwer

Redaktorzy tematyczni: dr Andrzej Marian Cwer, dr Bolesław Iwan, prof. WSTiJO

Redaktor językowy: dr Anna Jaroch, prof. WSTiJO

Redaktor statystyczny: dr Danuta Czekaj

RADA NAUKOWA

Członkowie krajowi

1. Prof. dr hab. Wojciech Cynarski, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów
2. Prof. dr hab. Janusz Gudowski, Politechnika Lubelska, Lublin
3. Prof. dr hab. Irena Ozimek, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa
4. Prof. dr hab. Barbara Gołębowska, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa
5. Dr hab. Wiktor Adamus, prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
6. Dr hab. Krzysztof Firlej, prof. Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków
7. Dr hab. Magdalena Kachniewska, prof. Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa
8. Dr hab. Zygmunt Kruczek, Akademia Wychowania Fizycznego, Kraków
9. Dr hab. Łukasz Popławski, Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków
10. Dr hab. Dorota Świata-Trybek, prof. Uniwersytetu Opolskiego, Opole

Członkowie zagraniczni

1. Prof. dr Philippe Bachimon, Université d'Avignon, Francja
2. Prof. dr Dogan Gursoy, Washington State University, USA
3. Prof. dr Stanislav Ivanov, International University College, Bułgaria
4. Prof. dr Jarkko Saari, University of Oulu, Finlandia
5. Prof. dr Anna Trono, Università del Salento, Włochy
6. Doc. dr Brigita Žuromskaitė, Uniwersytet im. Michała Romera w Wilnie, Litwa
7. Dr Elisa Backer, University of Ballarat, Australia
8. Dr Nazar Kudla, Lwowski Instytut Ekonomiki i Turystyki, Ukraina
9. Dr Noëlle O'Connor, Limerick Institute of Technology, Irlandia
10. Dr Katarina Popelková, Słowacka Akademia Nauk
11. Dr Razaq Raj, Centre for Events Management, Leeds Metropolitan University United Kingdom

ADRES REDAKCJI

Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych
al. Prymasa Tysiąclecia 38a, 01-242 Warszawa
tel./faks: 22 855 47 58/59
e-mail: redakcja@wstijo.edu.pl
www.wstijo.edu.pl

Projekt graficzny okładki: Bogdan Czura

Skład: LIBRON

Redakcja wydawnicza: Sylwia Mosińska

Spis treści

Contents

Білосевич Іван Анатолійович, Сапожник Григорій Вікторович, Олексюк Марія Петрівна

Вплив кіберпростору на життєдіяльність людини	5
The impact of cyberspace on human life	

Bolesław Iwan

Antropogeniczne atrakcje turystyczne regionu świętokrzyskiego ze szczególnym uwzględnieniem podregionu sandomierskiego	15
Anthropogenic tourist attractions of the świętokrzyski region, with particular consideration of the sandomierski sub-region	

Білосевич Іван Анатолійович

Психічне здоров'я: класика та новітні підходи	35
Mental Health: Classics and New Approaches	

Ruslan Jakowyszyn

Особливості набору, підготовки і професійного вдосконалення вчителів Польщі в I половині XX століття	45
The specificity of recruitment, training and professional development of teachers in Poland in the first half of the 20 th century	

Arkadiusz Weremczuk

Sustainable Development and Information Technologies in Tourism	61
Zrównoważony rozwój i technologie informacyjne w turystyce	

Andrew M. Cwer

Education for the future in philosophy Professor Bogdan Suchodols	75
Edukacja dla przyszłości w filozofii profesora Bogdana Suchodolskiego	

Bartosz Łukaszewski

Social capital in terms of youth subcultures. Short presentation and evaluation of third sector subcultural activities in Warsaw on the example of Warsaw hip-hop subculture	89
Kapitał społeczny w kontekście subkultur młodzieżowych. Krótka prezentacja i ewaluacja subkulturowych aktywności trzeciosektorowych w warszawie na przykładzie warszawskiej subkultury hip-hopowej	

Arkadiusz Weremczuk

Integration of Information Systems in the Tourism Industry	95
Integracja systemów informatycznych w branży turystycznej	

БІЛОСЕВИЧ ІВАН АНАТОЛІЙОВИЧ

Кандидат педагогічних наук.

Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-1533-2775

САПОЖНИК ГРИГОРІЙ ВІКТОРОВИЧ

Кандидат історичних наук

Західноукраїнський національний університет

ORCID: 0000-0001-8105-7401

ОЛЕКСЮК МАРІЯ ПЕТРІВНА

Кандидат педагогічних наук

Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім.Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-5989-4067

ВПЛИВ КІБЕРПРОСТОРУ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ

THE IMPACT OF CYBERSPACE ON HUMAN LIFE

WPŁYW CYBERPRZESTRZENI NA ŻYCIE CZŁOWIEKA

У статті проаналізовано вплив кіберпростору на життєдіяльність людини. Наведені приклади кібератак які завдали шкоду безпеці життєдіяльності. Значна кількість соціальних, економічних і трудових процесів, наразі, здійснюється саме завдяки використанню кіберпростору. Саме тому питання кібербезпеки є важливою складовою охорони життєдіяльності. Окрему увагу автори звернули на українське законодавство. Вимога неухильно дотримуватись положень міжнародного гуманітарного права, в тому числі, в контексті охорони навколишнього природного середовища і кібербезпеки.

Актуальність дослідження

Сьогодні важко переоцінити вплив кіберпростору на життєдіяльність людини. Значна кількість соціальних, економічних і трудових процесів наразі здійснюється саме завдяки використанню кіберпростору. Саме тому питання кібербезпеки є важливою складовою охорони життєдіяльності¹.

¹ О.О. Золотар, *Інформаційна безпека людини: теорія і практика: монографія*, АртЕк, Київ 2018, с. 446.

Уперше термін «кіберпростір» було використано в Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 р. та в Конвенції про злочинність у сфері комп'ютерної інформації від 23 листопада 2001 р.

Наразі не існує єдиного визначення цього терміна. Згідно із законодавством Європейського Союзу, кіберпростір – це віртуальний простір, у якому циркулюють електронні дані світових персональних комп'ютерів. Відповідно до нормативно-правової бази Сполучених Штатів Америки кіберпростір – це сфера, яка характеризується можливістю використання електронних та електромагнітних засобів для запам'ятовування, модифікування та обміну даними через мережеві системи і пов'язану з ними фізичну інфраструктуру.

Як бачимо, концепція, ухвалена у Сполучених Штатах Америки, розглядає кіберпростір більш широко. У Великобританії кіберпростір – це всі форми мережевої та цифрової активності, які містять у собі певний контент, а також усі дії, здійснювані через цифрові мережі.

Слід констатувати, що більшість науковців вважає кіберпростір частиною інформаційного простору, а отже, кібербезпеку – частиною інформаційної безпеки.

Виклад основного матеріалу

Саму кібербезпеку визначають як стан захищеності кіберпростору держави в цілому або окремих об'єктів її інфраструктури від ризику стороннього кібервпливу, за якого забезпечується їх сталий розвиток, а також своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних викликів, кібернетичних втручань і загроз особистим, корпоративним та / або національним інтересам. Це визначення охоплює кібербезпеку держави чи окремих об'єктів її інфраструктури, тому пропонується вважати його визначенням кібербезпеки у вузькому сенсі.

Законодавець у статті 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05 жовтня 2017 р. № 2163-VII визначає кібербезпеку як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору. За якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі.

Пропонується дати також визначення кібербезпеки у широкому сенсі у сфері безпеки життєдіяльності як такий стан захищеності інтересів держави, суспільства та окремих осіб, за якого мінімізовано ризики для кібернетичних втручань, що можуть завдати шкоди інтересам держави, суспільства або окремих осіб.

Причиною появи більш широкого визначення є важливість ужиття заходів із забезпечення кібербезпеки не лише державою чи окремими об'єктами інфраструктури, а й усіма юридичними та фізичними особам².

² Human Development Reports, <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1994/chapters/> [15.12.2023].

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють відносини у сфері кібербезпеки, є закони України: «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05 жовтня 2017 р. № 2163-VIII.

«Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 05 липня 1994 р. № 80/94-ВР, «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства України на 2007–2015 роки» від 09 січня 2007 р. № 537-V, «Про основи національної безпеки України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII, Конвенція про кіберзлочинність Ради Європи від 23 листопада 2001 р., яку було ратифіковано із застереженнями і заявами Законом від 07 вересня 2005 р. № 2824-IV (2824-15)

До об'єктів кібербезпеки стаття 4 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05 жовтня 2017 р.

№ 2163-VIII відносить:

- 1) конституційні права і свободи людини і громадянина,
- 2) суспільство, сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища,
- 3) державу, її конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність,
- 4) національні інтереси в усіх сферах життєдіяльності особи, суспільства та держави,
- 5) об'єкти критичної інфраструктури.

Основними причинами виникнення загроз кібербезпеці є такі:

- 1) відсутність чіткого усвідомлення ролі та значення кібербезпекової складової в системі забезпечення національної безпеки держави,
- 2) відсутність адекватного нормативно-правового регулювання, а також єдиного понятійного апарату у сфері кібербезпеки.

Основними державними органами, що здійснюють забезпечення кібербезпеки, є такі:

- 1) Президент через Раду національної безпеки і оборони України – здійснює координацію Діяльності у сфері кібербезпеки як складової національної безпеки України,
- 2) Національний координаційний центр кібербезпеки (робочий орган Ради національної безпеки і оборони України) – здійснює координацію та контроль за діяльністю суб'єктів сектору безпеки й оборони, які забезпечують кібербезпеку, вносить Президентові України пропозиції щодо формування та уточнення Стратегії кібербезпеки України,
- 3) Кабінет Міністрів України – забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері кібербезпеки, захист прав і свобод людини і громадянина, національних інтересів України у кіберпросторі, боротьбу з кіберзлочинністю; організовує та забезпечує необхідними силами, засобами і ресурсами функціонування національної системи кібербезпеки, формує вимоги та забезпечує функціонування системи аудиту інформаційної безпеки на

об'єктах критичної інфраструктури (крім об'єктів критичної інфраструктури в банківській системі України),

- 4) Суб'єкти, які безпосередньо здійснюють у межах своєї компетенції заходи із забезпечення кібербезпеки, такими суб'єктами є міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, правоохоронні, розвідувальні й контррозвідувальні органи, суб'єкти оперативно-розшукової діяльності, Збройні сили України, інші військові формування, утворені відповідно до закону, Національний банк України, підприємства, установи та організації, віднесені до об'єктів критичної інфраструктури, суб'єкти господарювання, громадяни України та об'єднання громадян, інші особи, які провадять діяльність та / або надають послуги, пов'язані з національними інформаційними ресурсами, інформаційними електронними послугами, здійсненням електронних правочинів, електронними комунікаціями – ми, захистом інформації та кіберзахистом.

Стаття 7 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05 жовтня 2017 р. № 2163-VIII встановлює такі основні принципи забезпечення кібербезпеки в Україні.

- 1) верховенства права, законності, поваги до прав людини й основоположних свобод та їх захисту в порядку, визначеному законом,
- 2) забезпечення національних інтересів України,
- 3) відкритості, доступності, стабільності та захищеності кіберпростору, розвитку мережі Інтернет та відповідальних дій у кіберпросторі,
- 4) державно-приватної взаємодії, широкої співпраці з громадянським суспільством у сфері кібербезпеки та кіберзахисту, зокрема шляхом обміну інформацією про інциденти кібербезпеки, реалізації спільних наукових і дослідницьких проектів, навчання та підвищення кваліфікації кадрів у цій сфері,
- 5) пропорційності та адекватності заходів кіберзахисту реальним і потенційним ризикам, реалізації невід'ємного права держави на самозахист відповідно до норм міжнародного права у разі вчинення агресивних дій у кіберпросторі,
- 6) пріоритетності запобіжних заходів,
- 7) невідворотності покарання за вчинення кіберзлочинів,
- 8) пріоритетного розвитку та підтримки вітчизняного наукового, науково-технічного та виробничого потенціалу,
- 9) залежність від програмних і технічних продуктів іноземного виробництва,
- 10) відсутність належної координації діяльності відповідних відомств, а отже, і неузгодженість дій зі створення окремих елементів системи кібербезпеки,
- 11) дефіцит методичного забезпечення та кадрового наповнення відповідних структурних підрозділів.

Із цього переліку загроз можна відокремити такі основні напрямки забезпечення кібербезпеки на підприємстві³:

- 1) підвищення знань робітників про кібербезпеку на виробництві,
- 2) створення документарної бази з питань кібербезпеки та нормативів у цій сфері,
- 3) забезпечення робітників якісним та надійним програмним забезпеченням і безпечним доступом до мережі,
- 4) координація діяльності різних підрозділів у сфері забезпечення кібербезпеки, а також координація діяльності підприємства із забезпечення кібербезпеки з державними установами, проведення спеціальних семінарів для працівників із залученням експертів державних установ,
- 5) забезпечення належного методичного та кадрового наповнення підрозділів підприємства, що відповідають за кібербезпеку.

Що стосується користування мережею Інтернет фізичних осіб, то для забезпечення нормальної життєдіяльності та захисту від кіберзагроз рекомендується вживати таких заходів:

- 1) періодично змінювати паролі до електронної пошти, сховищ даних, аккаунтів соціальних мереж тощо; паролі мають бути максимально складними (з використанням різних регістрів літер, цифр і спеціальних знаків) та не мати зв'язків з особистою інформацією, доступ до якої може полегшити зловмисникам доступ до відповідного ресурсу,
- 2) не пересилати іншим особам свої паролі та не надавати без – контрольний доступ до електронних пристроїв,
- 3) без нагальної потреби не пересилати за допомогою мережі Інтернет таємну інформацію чи інформацію, яку особа не хоче розповсюджувати,
- 4) мінімізувати зберігання особистої та іншої важливої інформації на сторонніх ресурсах,
- 5) використовувати якісне та ліцензійне програмне забезпечення (зокрема, фахівці наголошують на важливості встановлення на будь-яких пристроях, з яких здійснюється вихід у мережу Інтернет, програм на кшталт «Антивірус» та «Фаєрвол», при цьому встановлені мають бути обидва типи програм),
- 6) слідкування за вихідним трафіком – у разі виявлення несанкціонованого вихідного трафіку з пристрою, що має вихід до мережі Інтернет, необхідно терміново виявити причину,
- 7) рекомендовано влаштовувати періодичні перевірки електронних засобів, що мають вихід до мережі Інтернет і містять певну службову, таємну чи іншу важливу для користувача або його роботодавця інформацію, спеціалістами у сфері кібербезпеки,
- 8) необхідно критично ставитися до інформації, що міститься в інтернеті; наголошується на можливості поширення у мережі не – правдивої чи викривленої

³ Mission of the U.S. Department of Homeland Security, <https://www.dhs.gov/mission> [15.12.2023].

інформації, що може мати на меті сіяння паніки чи досягнення іншого соціального або економічного результату зловмисниками,

- 9) мінімізувати (або виключити) перехід у мережу Інтернет за сторонніми посиланнями та завантаження невідомих файлів,
- 10) міжнародного співробітництва з метою зміцнення взаємної довіри у сфері кібербезпеки та вироблення спільних підходів у протидії кіберзагрозам, консолідації зусиль у розслідуванні та запобіганні кіберзлочинам, недопущення використання кіберпростору в терористичних, воєнних та інших протиправних цілях,
- 11) забезпечення демократичного цивільного контролю за утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями та правоохоронними органами, що проводять діяльність у сфері кібербезпеки.

У контексті сучасних викликів кібербезпеки, особливо в умовах військового конфлікту, роль та стійкість цифрової інфраструктури набувають вирішального значення. Аналізуючи ситуацію в Україні, можна простежити, як перед війною кібератаки на критичну інфраструктуру стали 'дзвіночками' майбутніх подій. Незважаючи на значні виклики, включаючи хакерські атаки на великих операторів зв'язку, як "Київстар", Україна демонструє вражаючу стійкість своїх комунікаційних та банківських систем. Цей випадок підкреслює важливість підготовки та адаптації до кіберзагроз в умовах глобальної невизначеності⁴.

Україна під час війни показали свою стійкість в кіберпросторі, а саме:

1. Кібератаки на критичну інфраструктуру. Україна зазнала хакерських атак на свою критичну інфраструктуру ще до початку масштабного вторгнення, які були попередженням про можливу агресію.
2. Стійкість зв'язку зв'язку та банківської системи. Незважаючи на війну, Україні вдалося зберегти стабільну роботу зв'язкузв'язку, банківських послуг та енергетики.
3. Випадок з "Київстаром". Найбільший оператор зв'язку зв'язку "Київстар" став жертвою масштабної хакерської атаки в 2023 році, що спричинило тимчасові перебої в послугах.

Висновки

Кіберпростір став фундаментальним аспектом сучасного життя, глибоко переплетеним із соціальними, економічними та трудовими процесами. Вкрай важливо визнати важливість кібербезпеки для захисту цих аспектів життя. У статті підкреслюється необхідність підвищення обізнаності та заходів захисту від кіберзагроз як на індивідуальному, так і на державному рівні. Стійкість України перед обличчям кіберзагроз, особливо у сфері захисту критичної інфраструктури, слугує яскравим

⁴ Атака на Київстар. Які небезпеки вона несе, окрім відсутності зв'язку, <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cg1p7kz0rjmo> [15.12.2023].

прикладом. Це підкреслює нагальну потребу в комплексних стратегіях кібербезпеки для забезпечення безпечного та надійного використання кіберпростору в нашому повсякденному житті.

Бібліографія

- Золотар О.О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика : монографія / О.О. Золотар. – Київ: АртЕк, 2018, 446 с.
- Human Development Reports [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1994/chapters/>.
- Mission of the U.S. Department of Homeland Security [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dhs.gov/mission>.
- Атака на Київстар. Які небезпеки вона несе, окрім відсутності зв'язку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cg1p7kz0rjmo>.

Бібліографія

- <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1994/chapters/> [15.12.2023].
- <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cg1p7kz0rjmo> [15.12.2023].
- <https://www.dhs.gov/mission> [15.12.2023].
- Золотар О.О., *Інформаційна безпека людини: теорія і практика: монографія*, АртЕк, Київ 2018.

Анотація

Ця наукова стаття досліджує критичну роль кіберпростору в сучасному суспільстві, підкреслюючи його інтеграцію в різні соціальні, економічні та трудові процеси. У ній розглядаються визначення кіберпростору та кібербезпеки, наводяться посилання на закони та нормативно-правові акти різних країн, з особливим акцентом на Україну. Документ ілюструє зростаючу потребу в ефективних заходах кібербезпеки для захисту індивідуальної та державної діяльності в цифровій сфері.

У статті також розглядаються загрози, що постають перед критично важливою інфраструктурою в кіберпросторі, з посиланням на досвід України та її стійкість до кібератак. У ньому підкреслюється нагальна потреба в надійних стратегіях кібербезпеки для захисту від цих загроз, наголошується на важливості підвищення обізнаності та превентивних дій для забезпечення безпечного та корисного використання кіберпростору в повсякденному житті.

Ключові слова: здоров'я, психічне здоров'я, кібербезпека, безпека життєдіяльності, кіберпростір

Abstract

This research paper explores the critical role of cyberspace in modern society, emphasizing its integration into various social, economic, and labor processes. It examines the definitions of cyberspace and cybersecurity, and provides references to laws and regulations from various countries,

with a special focus on Ukraine. The paper illustrates the growing need for effective cybersecurity measures to protect individual and state activities in the digital sphere.

The paper also discusses the threats facing critical infrastructure in cyberspace, with reference to Ukraine's experience and resilience to cyberattacks. It emphasizes the urgent need for robust cybersecurity strategies to protect against these threats, and stresses the importance of awareness-raising and preventive actions to ensure the safe and useful use of cyberspace in everyday life.

Keywords: health, mental health, cybersecurity, life safety, cyberspace

Streszczenie

Niniejszy artykuł badawczy analizuje kluczową rolę cyberprzestrzeni we współczesnym społeczeństwie, podkreślając jej integrację z różnymi procesami społecznymi, gospodarczymi i pracowniczymi. W artykule przeanalizowano definicje cyberprzestrzeni i cyberbezpieczeństwa oraz przedstawiono odniesienia do przepisów ustawowych i wykonawczych w różnych krajach, ze szczególnym uwzględnieniem Ukrainy. Dokument ilustruje rosnące zapotrzebowanie na skuteczne środki cyberbezpieczeństwa w celu ochrony działań indywidualnych i państwowych w sferze cyfrowej.

Dokument omawia również zagrożenia dla infrastruktury krytycznej w cyberprzestrzeni, odnosząc się do doświadczeń Ukrainy i jej odporności na cyberataki. Podkreślono pilną potrzebę opracowania solidnych strategii cyberbezpieczeństwa w celu ochrony przed tymi zagrożeniami, a także znaczenie podnoszenia świadomości i działań zapobiegawczych w celu zapewnienia bezpiecznego i korzystnego wykorzystania cyberprzestrzeni w życiu codziennym.

Słowa kluczowe: zdrowie, zdrowie psychiczne, cyberbezpieczeństwo, bezpieczeństwo życia, cyberprzestrzeń

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Білосевич Іван – кандидат педагогічних наук. Випускник Рівненського державного педагогічного університету. Науково-педагогічний працівник, доцент кафедри теорії і методики навчання і технології роботи Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Цікавиться питаннями, пов'язаними з педагогікою технологічної освіти, соціального управління в громаді, судочинства загального права, а також психологією. Автор 4 науково-методичних праць та 32 статей, більшість з яких опубліковано в провідних фахових журналах.

Сапожник Григорій є кандидатом історичних наук та доцентом кафедри інформаційно-обчислювальних систем та управління в Західноукраїнському національному університеті. Він займається викладанням дисциплін "Охорона праці та навколишнього середовища" та "Організація комп'ютерних мереж". Його основні наукові інтереси пов'язані з охороною праці в ІТ. Автор багатьох науково-методичних праць та 20 статей, більшість з яких опубліковано в провідних фахових журналах.

Олексюк Марія – кандидат педагогічних наук. Випускниця Рівненського державного педагогічного університету. Науково-педагогічний працівник, доцент кафедри теорії і методики трудового навчання та технологій Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Цікавиться питаннями, пов'язаними з педагогікою, технологічною та професійною освітою, а також декоративно-ужитковим мистецтвом та художніми народними ремеслами. Авторка 6 науково-методичних праць та 38 статей, більшість з яких опубліковано в провідних фахових журналах.

ANTROPOGENICZNE ATRAKCJE TURYSTYCZNE REGIONU ŚWIĘTOKRZYSKIEGO ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM PODREGIONU SANDOMIERSKIEGO

ANTHROPOGENIC TOURIST ATTRACTIONS OF THE ŚWIĘTOKRZYSKI REGION, WITH PARTICULAR CONSIDERATION OF THE SANDOMIERSKI SUB-REGION

Wstęp

Region świętokrzyski w strategii promocji prezentowany jest jako „miejsce mocy”. Turyści mogą tam zaczerpnąć moc duchową oraz fizyczną i intelektualną. Województwo świętokrzyskie koncentruje bowiem moc atrakcji przyrodniczych oraz antropogenicznych, zarówno sakralnych, jak i spoza obszaru *sacrum*. W poszukiwaniu przeżyć duchowych płynących z miejsc kultu religijnego turyści mogą pielgrzymować do sanktuarium w Kałkowie-Godowie oraz innych i wędrować np. szlakiem cystersów.

Moc intelektualną turyści mogą czerpać, odwiedzając historyczne miejsca ziemi świętokrzyskiej. Można tam bowiem odnaleźć ślady chlubnej przeszłości pozostawione przez wiele pokoleń mieszkańców. W badanym regionie znajdują się ponadto zabytki architektoniczne z różnych epok – turyści mogą więc zwiedzać i podziwiać liczne pałace, zamki i dwory. Kulturę i historię tej ziemi eksponują muzea oraz izby pamięci i tematyczne wystawy. Dla turystów wytyczono ponad 300 km szlaków turystycznych – pieszych, rowerowych i samochodowych, dzięki czemu mogą oni lepiej poznać niepowtarzalne piękno ziemi świętokrzyskiej.

Województwo świętokrzyskie w aktualnym kształcie i granicach funkcjonuje od 1 stycznia 1999 r. na mocy Ustawy z 18 lipca 1998 r. – O nowym podziale administracyjnym kraju¹. Województwo to jest jednym z najmniejszych w Polsce – mniejsze jest tylko opolskie. Region turystyczny jest powszechnie utożsamiany z obszarem województwa, więc w niniejszym artykule będą używane zamiennie sformułowania województwo świętokrzyskie i region świętokrzyski.

Celem prezentowanego opracowania jest charakterystyka regionu świętokrzyskiego oraz jego wybranych walorów i atrakcji turystycznych. Szczególną uwagę poświęcono

¹ „Wędrowiec Świętokrzyski” 2019, nr 155, s. 5.

Niekiedy unikatowe i niepowtarzalne naturalne – przyrodnicze – walory turystyczne są tam uzupełnione bogactwem antropogenicznych, cywilnych i sakralnych atrakcji turystycznych. Wartość dodaną dla turystów posiadają różnorodne dobra kulturowe, takie jak zabytki architektoniczne i przemysłowe oraz kulturowe.

Region świętokrzyski jest swego rodzaju symbolem dziejów człowieka na ziemiach polskich. Omawiany region wyróżnia się bowiem różnorodnym dziedzictwem przeszłości, m.in. archeologią i wielowiekowymi dziejami oraz historią polskiej państwowości, miejscami pamięci narodowej, unikatowymi zabytkami techniki i kultu religijnego. Na terenie Kielecczyzny rzeczywiste dzieje historyczne splatają się z pięknymi legendami. Pomniki przyrody oraz zabytki, a ponadto liczne muzea i skanseny są obfitym źródłem poznania chlubnej przeszłości województwa świętokrzyskiego².

Wybrane antropogeniczne cywilne atrakcje turystyczne podregionu sandomierskiego

Sandomierz

Sandomierz to relatywnie bardzo stare miasto położone na siedmiu niezwykle malowniczych wzgórzach wysokiego brzegu Wisły, a więc podobnie jak Rzym. Zaliczane jest do najstarszych i najpiękniejszych w Polsce. Od X w. wznosił się tam już ważny gród, tzn. obecny Sandomierz.

Pierwsza pisana wzmianka o Sandomierzu znajduje się w kronikach Galla Anonima. Zapis ten zawiera też informacje dotyczące przekazania przez Władysława Hermana Sandomierza oraz Krakowa i Wrocławia swojemu synowi. Sandomierz był wówczas drugim po Krakowie, pod względem znaczenia, grodem Małopolski, został też podniesiony do rangi stolicy województwa. Miasto zostało odbudowane po zniszczeniach spowodowanych najazdami tatarskimi. Sandomierz uzyskał prawa miejskie w 1286 r. Na wzgórzu nadwiślańskim dominuje zamek królewski w stylu gotyckim z XV w. Budowla ta została ufundowana przez Kazimierza Wielkiego. Zamek został następnie przebudowany w XVI w. w stylu renesansowym. W budowlu tej aktualnie funkcjonuje muzeum okręgowe. Obok rozlokowane zostało miasto otoczone gotyckimi obwarowaniami obronnymi. Część z nich zachowała się do czasów współczesnych wraz z piękną Bramą Opatowską – jest ona zwieńczona renesansową attyką z około 1550 r. To jedyna zachowana do czasów współczesnych brama w systemie obwarowań murów obronnych. W centralnym punkcie rynku sandomierskiego zbudowany został ratusz na gotyckich piwnicach z XIV w. Podobnie jak inne obiekty, został następnie przebudowany w stylu renesansowym w połowie XVI w. – w rezultacie ostatecznie został zaadaptowany na

² K. Iwan, B. Iwan, *Szlaki turystyczne w Górach Świętokrzyskich*, [w:] B. Iwan (red.), *Kultura i przyroda w turystyce górskiej*, WSTiJO, Warszawa 2017, s. 36–38; B. Iwan, *Cywilne antropogeniczne atrakcje turystyczne województwa świętokrzyskiego*, „Turystyka i Rekreacja” 2022, z. 29 (1), s. 6–7.

muzeum³. Kamienice z zabytkowymi podcieniami wokół rynku tworzą jeden z najpiękniejszych placów miejskich w Polsce.

- **Gotycka katedra w Sandomierzu pod wezwaniem NMP** jest także wielowiekowym obiektem wzniesionym w latach 1360–1382. Świątynia była wielokrotnie przebudowywana – uzyskała barokową fasadę dopiero około 1680 r. W prezbiterium do czasów współczesnych zachowały się rusko-bizantyjskie freski ufundowane przez króla Władysława Jagiełłę. Katedralny ołtarz główny zbudowany został w stylu barokowym, z kolei ołtarze boczne – w stylu rokoko.
- **Obok katedry** wznosi się gotycka budowla mansjonarska, tzn. **Dom Długosza**. Został zbudowany około 1476 r. i mieści się tam aktualnie muzeum diecezjalne oraz gmach Collegium Gostomianum z 1605 r. – jednej z najstarszych szkół średnich w Polsce. Obiekt ten jest ponadto przykładem doskonale zachowanego gotyckiego domu mieszkalnego. Należy także nadmienić, iż w Sandomierzu zachowało się do czasów współczesnych ponad 120 zabytków architektury z różnych epok. Do najwyższej klasy należą m.in. średniowieczny układ urbanistyczny miasta wraz z renesansowym ratuszem wzniesionym w centralnym punkcie rynku. W Sandomierzu jest również jedna z najstarszych budowli ceglanych w Polsce, tzn. kościół św. Jakuba⁴.

Muzeum diecezjalne w Sandomierzu zaliczane jest do najbardziej interesujących obiektów tego rodzaju w Polsce. W jego historycznych murach zgromadzono niezwykle interesującą kolekcję dzieł sztuki oraz rzemiosła artystycznego. Do najcenniejszych eksponatów należą m.in. romańska figura Matki Bożej Tronującej z Goźlic, gotycki obraz Trzy Święte Dziewice z XV w., obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem i obraz św. Katarzyny Aleksandryjskiej z ok. 1518 r., których autorem jest Lucas Cranach starszy⁵. W muzeum znajduje się również niezwykle eksponat, tzn. rękawiczki królowej Jadwigi – mający około 600 lat. Z pewnością pobudza on wyobraźnię zwiedzających i czyni bliższą osobę królowej. Rękawiczki wykonano ze specjalnie wyprawionej skóry – podania głoszą, iż po złożeniu mogły się zmieścić w łupinie orzecha, tzw. sandomierskiego „jacka”.

Dumą muzeum diecezjalnego jest Relikwiarz Grunwaldzki, w którym umieszczono relikwie Drzewa Krzyża Świętego. Zabytek został wykonany około 1340 r. w warsztacie jednego z mistrzów sztuki złotniczej znad Górnego Renu. Ten wspaniały relikwiarz został zdobyty w czasie wojny z Krzyżakami w 1410 r. Jest to dar króla Władysława Jagiełły dla kościoła pod wezwaniem Narodzenia NMP w Sandomierzu. Niezwykłym obiektem muzealnym jest także pozytyw szkatulny – przenośne organy z pierwszej połowy XVII w. Instrument ten jest nadal w dobrym stanie; muzycy grają na tych organach w czasie koncertów organowych w Domu Długosza oraz w katedrze sandomierskiej. W gabinetach muzealnych każdy eksponat jest przedmiotem świadczącym o ważnych wydarzeniach w polskiej historii.

³ *Największe atrakcje turystyczne ziemi świętokrzyskiej*, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Świętokrzyskiego, Kielce [b.r.w.], s. 5.

⁴ *Świętokrzyskie województwo. Mapa turystyczna*, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Świętokrzyskiego, Kraków–Kielce 2009, s. 70–71.

⁵ *Polska niezwykle. Województwo świętokrzyskie*, DEMART SA, Warszawa 2008, s. 70; R. Pasieczny, *Atrakcje turystyczne Polski*, MULTICO Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2008, s. 287–288.

W muzeum eksponowane są także oryginalne brewiarze księży Augustyna Kordeckiego oraz Ignacego Skorupki, a ponadto puzderko z włosami Napoleona Bonapartego. Nader niezwykłym eksponatem jest kawałek suchego chleba z okresu oblężenia Sandomierza przez Szwedów w 1657 r. Do unikalnych obiektów eksponowanych w muzeum diecezjalnym należą też m.in. fragment cegły ze sławnej Złotej Bramy Kijowa i część pnia drzewa lipowego zasadzonego przez św. Stanisława⁶. Do ważniejszych cywilnych obiektów antropogenicznych w Sandomierzu należy również renesansowy ratusz i wspomniana już Brama Opatowska oraz Furtka Dominikańska, zwana powszechnie Uchem Igielnym.

Fot. 1. Muzeum diecezjalne – Dom Długosza

Źródło: <https://sandomierz.eu/316/muzeum-diecezjalne-dom-dlugosza.html> [14.02.2024].

Fot. 2. Brama Opatowska w Sandomierzu

Źródło: <https://sandomierz.eu/320/brama-opatowska.html> [10.01.2024].

⁶ *Polska niezwykła...*, s. 70.

Fot. 3. Ratusz w Sandomierzu

Źródło: <https://photo.nocowanie.pl> [10.01.2024].

- Zagadka krypty kościoła reformatów

Jedna ze świątyń Sandomierza kryje w podziemnych kryptach zagadkowy pochówek – mowa o kościele św. Józefa (dawniej reformatów), który znajduje się przy placu św. Wojciecha. Ciała oraz ubrania, a także trumny pochowanych dawno zakonników oraz osób świeckich uległy z biegiem lat naturalnemu rozkładowi; jedynie ciało zmarłej w wieku niespełna 18 lat szlachcianki z sandomierskiego rodu Teresy Morsztynówny (1680–1698) zachowało się do czasów współczesnych praktycznie w niezmienionym stanie. Fakt ten wzbudza, co naturalne, zainteresowanie naukowców i turystów oraz innych zwiedzających. Po przeprowadzeniu badań naukowych stwierdzono, iż ciało Teresy nigdy nie zostało poddane balsamowaniu – znajduje się ono w oddzielnym pomieszczeniu krypty, w trumnie z taflą szklaną wbudowaną w wieko, przez którą zwiedzający mogą dostrzec, że skóra Teresy Morsztynówny pomarszczyła się i nieco pociemniała. Zadziwia jednak nadal fakt, że szlachcianka sandomierska po ponad 320 latach od pochówku wygląda o wiele lepiej niż znane z krypt na Świętym Krzyżu ciało Jeremiego Wiśniowieckiego. Badacze przypuszczają, że ciało zmarłej Teresy przetrwało w tak dobrym stanie dzięki specyficznym warunkom klimatycznym panującym w podziemnych pomieszczeniach – komorach wydrążonych w lessowej skale. Zwiedzający, co oczywiste, zastanawiają się i zadają sobie pytanie, dlaczego tylko ciało Teresy Morsztynówny nie uległo rozkładowi. Zwracają też uwagę na epitafium znajdujące się w północnej ścianie nawy – w marmurze wyryto słowa wiersza napisanego przez Stanisława Morsztyna, poświęconego zmarłej córce Teresie⁷.

⁷ *Ibidem*, s. 71.

- Podziemna trasa turystyczna

Wielką atrakcją Sandomierza jest również trasa turystyczna zorganizowana i urządzona w podziemiach miasta o długości 470 m. W słoneczne i ciepłe dni turyści mogą także podziwiać pokazy walk rycerskich oraz tańców dworskich czy żywych szachów. Odbývają się one na rynku miejskim oraz w Kamienicy Oleśnickich. Dzięki Chorągwi Rycerstwa Ziemi Sandomierskiej kultywowane są dawne obyczaje i życie rycerskie – jej członkowie, m.in. z myślą o turystach, organizują liczne imprezy nawiązujące do klimatów i zwyczajów o charakterze historycznym; wśród nich można wymienić Turniej Rycerski o Miecz Zawiszy Czarnego z Garbowa. Należy też podkreślić, że Sandomierz znany jest powszechnie wśród Polaków za sprawą nagrywanego tam serialu *Ojciec Mateusz*.

- Góry Pieprzowe

W pobliżu Sandomierza został utworzony rezerwat pod nazwą Góry Pieprzowe (lub Góry Różane) z dużą liczbą gatunków i odmian róż. Góry Pieprzowe liczą ok. 500 mln lat – swą nazwę zawdzięczają kolorowi skał, z których są zbudowane, tzn. łupków kambryjskich, które pod wpływem oddziaływania różnych czynników atmosferycznych utleniały się stopniowo oraz kruszyły, w związku z czym wyglądem przypominają pieprz. W Górach Pieprzowych utworzony został również unikatowy na skalę europejską rezerwat geologiczno-przyrodniczy – na jego terenie wśród flory dominują krzewy dzikiej róży oraz owocujące jałowce. Z rezerwatu rozciąga się panoramiczny widok na dolinę Wisły oraz skarpe Starego Miasta Sandomierz.

Innym cennym obiektem, a zarazem atrakcją turystyczną Sandomierza jest głęboki, miejscami nawet na 10 m, i długi, mający ponad 400 m lessowy Wąwóz Królowej Jadwigi, którym spacerowała urodzona około 1373 r. władczyni, gdy przebywała w Sandomierzu⁸.

Fot. 4. Góry Pieprzowe

Źródło: <https://www.facebook.com> [16.01.2024].

⁸ *Największe atrakcje turystyczne ziemi sandomierskiej*, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Świętokrzyskiego, Kielce [b.r.w.], s. 7.

- Jeziórko – „Wieś, która odeszła”

Analizę antropogenicznych produktów turystycznych Sandomierza należy uzupełnić o syntetyczną prezentację wsi Jeziórko, która już nie istnieje. Na głazie – pomniku znajdującym się przy drodze – w miejscu, gdzie w początkach lat 90. XX w. stały domy mieszkańców wsi Jeziórko, umieszczono specyficzny napis „Wieś, która odeszła”. Ostatni mieszkańcy zostali wysiedleni z Jeziórka w 1995 r. Budynki mieszkalne oraz gospodarcze zburzono po to, by wybudować tam kopalnię siarki. W drugiej połowie XX w. kopalnie tarnobrzeskiego zagłębia siarkowego należały do największych na świecie, jedną z nich była kopalnia Jeziórko. Siarkę wydobywano tam nowatorską wówczas metodą otworową: poprzez odwierty tłoczono pod ziemię gorącą wodę, która topiła surowiec siarkowy, na powierzchni natomiast, w zakładach oczyszczania siarki uzyskiwano siarkowy granulat gotowy do dalszego przetwórstwa przemysłowego. Wydobywanie siarki na skalę przemysłową spowodowało niestety katastrofalne skażenie środowiska naturalnego na obszarze całego zagłębia siarkowego. Zanieczyszczenia i degradacja biologiczna dotknęły zarówno wodę, jak i powietrze oraz gleby. Na terenie okolicznych pól dochodziło niekiedy do niekontrolowanych erupcji zasiarzonej gorącej wody. Nad podziemnymi wyrobiskami kopalnianymi miało też miejsce osiadanie gruntów – gdzieś tam teren obniżył się nawet o kilka metrów. Po 1989 r. stwierdzono, że dochody ze sprzedaży wydobywanego surowca (siarki) nie pokrywają nawet kosztów rekultywacji skażonych terenów poeksploatacyjnych związanych z wydobywaniem siarki; w rezultacie wszystkie kopalnie zagłębia siarkowego, w tym również Jeziórko, zamknięto w 2001 r.

W miejscu, gdzie stoi głaz, pomnik upamiętniający zlikwidowaną wieś, pozostawiono tzw. kompensację, czyli fragment rozebranego rurociągu zamkniętej kopalni siarki. Wpatrując się w odsłonięty profil rur, którymi dawniej płynęła wydobywana siarka, można stwierdzić niską efektywność działania urządzeń do eksploatacji siarki. Na ścianach rur odłożyły się bowiem warstwy kamienia i inne osady, w związku z czym ich drożność w stosunku do pierwotnej średnicy – przepustowość – zmniejszyła się nawet szesnastokrotnie.

Fot. 5. Pomnik kopalni siarki Jeziórko

Źródło: <https://pomnikiorganizacji.wordpress.com> [15.02.2024].

Dawny obszar kopalń siarki to współcześnie wiele hektarów ugorów i nieużytków. Zachowało się tylko wiele kilometrów dróg zbudowanych z betonowych płyt. Wzdłuż nich turyści mogą oglądać pozostałości rurociągów kopalnianych. Wskutek ich nieszczelności uwalniała się i wyciekała siarka na okoliczne pola. Wiele lat po zakończeniu wydobywania pozostały swoiste stalagmity zastygłej siarki. Miejscami tworzą one polewy i skorupy na powierzchni ziemi.

Geolodzy – kolekcjonerzy amatorzy – mogą uzupełniać swoje zbiory o okazy wtórnie wytrąconej siarki, dlatego też prowadzi się tam nadal rekultywację dawnych pogórnich terenów. Przy okazji prac rekultywacyjnych zbudowano zbiornik wodny oraz ośrodek wczasowo-rekreacyjny z myślą o turystach⁹.

Ośrodki i tereny dawnych zakładów przemysłowych cieszą się bowiem coraz większą popularnością wśród niektórych grup turystów.

- Baranów Sandomierski

Baranów Sandomierski jest zlokalizowany w niewielkiej odległości od Sandomierza; zbudowany został tam zamek, który zaliczany jest do najbardziej imponujących rezydencji magnackich w Rzeczypospolitej. Wzniesiono go w XVI w. dla Rafała oraz Andrzeja Leszczyńskich przez florenckiego architekta i rzeźbiarza Santiego Gucciego ok. 1630 r. Został zbudowany według czworobocznego założenia zamkowego z cylindrycznymi wieżami w narożnikach budowli i ozdobiony efektownymi grzebieniastymi attykami; są one niejako ukoronowaniem elewacji ściany zamkowej. Architekt i budowniczy zamku zastosował manierystyczny efekt podziwiany przez turystów.

Fot. 6. Zamek w Baranowie Sandomierskim

Źródło: <https://idziemydalej.pl/zamek-w-baranowie-sandomierskim-renesansowa-perla-podkarpacia> [15.02.2024].

⁹ *Polska niezwykła...*, s. 74.

W latach 1694–1695 z inicjatywy ówczesnych właścicieli, tzn. Lubomirskich, zamek został rozbudowany przez Tylmana z Gameren m.in. o galerię. Nie ominęły go jednak zniszczenia, m.in. wskutek pożarów. Do czasów współczesnych zachowały się pomieszczenia udekorowane niezwykle interesującymi sztukateriami autorstwa Giovanniego Battisty Falconiego z około 1630 r. Odrestaurowany zamek został otoczony ciekawym parkiem. Po wejściu przez główną bramę zamkową na otoczony krużgankami dziedziniec można zobaczyć piękną dwubiegunową klatkę schodową¹⁰. Ponadto turyści mają szansę zwiedzić urządzone z przepychem pomieszczenia zamkowe, a także muzeum wnętrz, salę portretową i Galerię Tylmanowską oraz Bramę Falconiego, a także salony gościnne.

W przyziemiach zamku w Baranowie otwarto także interesującą wystawę *Skarby ziemi*, poświęconą przede wszystkim ekspozycji górnictwa i przetwórstwa siarki. Do cywilnych antropogenicznych atrakcji turystycznych należy też zaliczyć specjalnie urządzony fragment wyrobiska dawnej kopalni odkrywkowej „Machów” oraz wizualizację otwartej kopalni siarki Jeziórko. W latach 1968–1977 gospodarzem rezydencji zamkowej były sandomierskie kopalnie i zakłady przetwórstwa siarki Siarkopol.

Z punktu widzenia turystów ważne jest podkreślenie, iż zamek w Baranowie był jednym z pierwszych obiektów zabytkowych w Polsce, który zaoferował podróżnym i turystom noclegi w jego zabytkowych pomieszczeniach. Dzięki temu turyści mogą odpoczywać w salonach, które kiedyś zamieszkiwali książęta, a nawet królowie. Źródła pisane podają, że w Baranowie Sandomierskim gościł m.in. król Stefan Batory oraz Ignacy Krasicki.

Turyści mogą wybrać nocleg w apartamentach zamkowych bądź w hotelu, który jest nowym obiektem zbudowanym na starych fundamentach budynku mieszkalnego dla służby. W stylowych pokojach zamku goście mogą podziwiać portrety dawnych rezydentów: wiszą one na ścianach apartamentów zajmowanych aktualnie przez turystów i przedstawiają wizerunki członków dawnych rodzin będących właścicielami – tzn. Leszczyńskich i Lubomirskich oraz Potockich i Krasickich.

W zabytkowych komnatach zamkowych organizowane są aktualnie różnego rodzaju konferencje, sympozja oraz szkolenia dla pracowników różnych przedsiębiorstw. Okoliczni mieszkańcy w zabytkowych pomieszczeniach zamku mogą również urządzać wesela, studniówki i inne imprezy rodzinne oraz firmowe.

Oryginalną atrakcją turystyczną oferowaną przez zamek w Baranowie Sandomierskim jest organizowanie w zamku i jego obrębie „biesiad zamkowych”; prezentowane są tam ponadto pokazy dawnych tańców dworskich oraz pojedynków rycerskich. Goście uczestniczący w biesiadach zamkowych mają także możliwość degustacji potraw i innych specjałów kulinarnych kuchni staropolskiej – specjalnością restauracji zamkowej są np. „hopki lasowiackie”, tzn. gołąbki nadziewane kaszą i grzybami w sosie śmietankowo-porowym¹¹. Dzięki tego rodzaju inicjatywom oraz pomysłom i oferowaniu dodatkowych atrakcji turystycznych zamek pełni rolę nie tylko muzealną; tętni bowiem życiem

¹⁰ R. Pasieczny, *op. cit.*, s. 11.

¹¹ *Baranów Sandomierski*, DEMART SA, Warszawa 2008, s. 75.

i przyciąga wielu turystów oraz pozyskuje dodatkowe środki finansowe na rozwijanie nowych atrakcyjnych przedsięwzięć.

Reasumując, należy podkreślić, iż zespół obiektów zamkowo-parkowych w Baranowie Sandomierskim to niezwykle interesująca destynacja turystyczna z dodatkiem historycznych klimatów. Po uruchomieniu wyobraźni turyści i inni zwiedzający mogą ujrzeć dawnych wytwornych mieszkańców barokowej rezydencji spacerujących zamkowymi korytarzami oraz krużgankami czy też alejami parkowymi.

- Bałtów – park jurajski

Wieś Bałtów zasłynęła nie tylko w Polsce dzięki utworzeniu parku jurajskiego. Koło Bałtowa płynie rzeka Kamienna o skalistych i wysokich brzegach, gdzie wśród występujących tam skał wapiennych znaleziono ślady stóp dinozaurów, tj. **allozaura** oraz **stegozaura**. Ślady tych prehistorycznych gadów pochodzą sprzed ok. 150 mln lat. Odkrycie to było przesłanką do urządzenia i otwarcia oraz udostępnienia turystom **Bałtowskiego Parku Jurajskiego**. Wytyczono tam również specjalną ścieżkę dydaktyczną ilustrującą dzieje Ziemi. Duże zainteresowanie wśród turystów i innych zwiedzających wzbudza bardzo interesująco prezentowana **era mezozoiczna**.

Fot. 7. Park jurajski w Bałtowie

Źródło: <https://mamagerka.pl> [17.01.2024].

Wśród łąk i strumieni płynących w parku ustawiono modele prehistorycznych gadów zamieszkujących Ziemię; przy każdym zrekonstruowanym gadzie umieszczone zostały także tabliczki informacyjne zawierające charakterystykę poszczególnych okazów i epok geologicznych, w których występowały (żyły). W parku zaaranżowano ponadto sceny polowań (mrożące krew w żyłach) drapieżnych dinozaurów na zwierzęta roślinożerne. Turyści mają też okazję zapoznać się z ekspozycją minerałów i dawnych skamieniałości. Gospodarze parku przygotowali, zwłaszcza dla dzieci, specjalne atrakcje, takie jak zabawy

w wykopaliska oraz niezwykle „jurajski” plac zabaw. Bałtów i jego okolice są również przyjaznymi destynacjami dla turystów chcących skorzystać z wypoczynku świątecznego¹².

W pobliżu parku jurajskiego otwarto Zwierzyńiec Bałtowski, dzięki czemu turyści odwiedzający Bałtów mogą także poznać i podziwiać egzotyczne zwierzęta z okien specjalnego autobusu kursującego wytyczonymi drogami w ogrodzie. W Zwierzyńcu są m.in. muflony, daniele, osły, kozice oraz owce.

Fot. 8. Zwierzyńiec Bałtowski

Źródło: <https://www.dziekowpodrozy.pl/zwierzyniec-baltowski-safari-zoo-baltow-swietokrzyskie> [17.01.2024].

Dla turystów w Bałtowie zbudowano ponadto ośrodek jazdy konnej Kraina Koni i wytyczono specjalne szlaki, dzięki czemu turyści mogą lepiej poznać urokliwy krajobraz okolic otaczających Bałtów.

Atrakcją turystyczną zarówno dla dzieci, jak i dorosłych jest możliwość uczestniczenia w spływie tratwami przełomem słynnej rzeki Kamienna. Jej nurt nie jest tak wartki jak Dunaju, więc jest bezpieczniejsza. W trakcie spływu turyści mają okazję podziwiać piękno bałtowskiej krainy.

Poza parkiem jurajskim i ośrodkiem jazdy konnej oraz spływami tratwami po rzece Kamiennej, zorganizowano nową atrakcję turystyczną dedykowaną narciarzom. Dla amatorów sportów zimowych zbudowano i uruchomiono dwa narciarskie wyciągi orczykowe, dłuższa trasa zjazdu mierzy 340 m, a krótsza – 270 m. Przy stoku narciarskim uruchomione zostały też wypożyczalnie sprzętu turystycznego oraz obiekty gastronomiczne. Zatem Bałtów słynie nie tylko z dinozaurów, ale również z ośrodka sportów letnich i zimowych.

W samej wsi Bałtów uwagę turystów absorbuje z pewnością neobarokowy pałac książęcy należący do książąt Druckich-Lubeckich, który został wzniesiony w latach 1894–1899.

¹² *Polska niezwykła...*, s. 29–30.

Wśród innych turystycznych obiektów antropogenicznych, tym razem sakralnych, należy wymienić barokowy kościół z 1697 r. Został on następnie przebudowany na początku XX w., w latach 1904–1909.

Atrakcją turystyczną o charakterze antropogenicznym jest również stuletni młyn w Bałtowie – przy którym kończy się spływ tratwami po rzece Kamiennej. Należy dodać, że w Bałtowie funkcjonują gospodarstwa agroturystyczne, gdzie można znaleźć nocleg oraz zasmakować w lokalnych przysmakach¹³.

Na podstawie niniejszej analizy należy zaakcentować przemyślaną politykę turystyczną realizowaną przez lokalne władze w Bałtowie oraz samorząd terytorialny i Lokalną Organizację Turystyczną, a także inne podmioty związane z turystyką. Relatywnie mała miejscowość stała się znaną atrakcyjną destynacją turystyczną – realizuje dobre pomysły na dalszy rozwój ruchu turystycznego w Bałtowie i okolicy.

Warto zaprezentować jeszcze inne atrakcje turystyczne oferowane przez Bałtów: w okresie letnim na bałtowskiej scenie organizowane są bowiem różne koncerty i imprezy rozrywkowe, m.in. słynny piknik jurajski, który odbywa się cyklicznie na przełomie czerwca i lipca każdego roku. W Bałtowie ma miejsce także organizowany każdego roku festiwal produktu lokalnego – to ważne wydarzenie nie tylko dla turystów przybywających do Bałtowa, ale także miejscowych rolników i kół gospodyń wiejskich oraz przetwórców z branży rolno-żywnościowej¹⁴. Bałtów poszerza więc ofertę w sferze atrakcji turystycznych dla zróżnicowanych grup turystów, zarówno pod względem zainteresowań, jak i wieku.

- **Zawichost**

Niedaleko Sandomierza zlokalizowane jest znane w całej Polsce miasteczko Zawichost, do którego prowadzi z Sandomierza malownicza trasa turystyczna, biegnąca w okolicach Gór Pieprzowych.

Fot. 9. Miasto Zawichost

Miasto i Gmina Zawichost

Źródło: <https://www.facebook.com/gminazawichost> [17.01.2024].

¹³ R. Pasieczny, *op. cit.*, s. 10.

¹⁴ *Polska niezwykła...*, s. 29–30.

W okresie wczesnego średniowiecza Zawichost stał się głównym ośrodkiem miejskim ziemi sandomierskiej. Przebiegał przez to miasto ważny szlak handlowy, aż z Kijowa. W okolicach przeprawy przez Wisłę dnia 19 czerwca 1205 r. miała miejsce ważna bitwa pomiędzy wojskami polskimi księcia Leszka Białego a zbrojnymi hufcami księcia halickiego Romana. Polskie oddziały pokonały w tej bitwie wrogie wojska, a książę Roman poległ w trakcie jej trwania. Bitwa pod Zawichostem zaliczana jest przez historyków do jednych z najważniejszych wojen na terenie Polski w epoce średniowiecza. To starcie jest mniej znane polskiemu społeczeństwu z racji tego, że większą rolę odegrały np. bitwa pod Legnicą oraz pod Grunwaldem.

Miejsce zwycięstwa wojsk księcia Leszka Białego pod Zawichostem ilustruje piękna rycina autorstwa Erica Johnsa Dahlberga, który był rysownikiem oraz dyplomatą i inżynierem, a jednocześnie projektantem oraz budowniczym różnych fortyfikacji wojskowych. Dahlberg był ponadto oficerem i członkiem sztabu wojsk króla Szwecji Karola X Gustawa. W okresie potopu szwedzkiego przebywał w Polsce blisko rok, w okresie 1656–1657. Jego zadaniem było głównie szpiegostwo na rzecz wojsk szwedzkich. Zwiedzał zatem i lustrował oraz oceniał stan polskich umocnień oraz twierdz, dokonywał ponadto analizy, oceny oraz opisu ich przydatności dla wojsk Karola X Gustawa. Dahlberg zajmował się też projektowaniem modernizacji polskich umocnień wojennych, wykonał wiele planów i szkiców różnych fortyfikacji, które służyły wrogowi Rzeczypospolitej, a które po latach stały się źródłem ważnych informacji dotyczących kształtu architektonicznego polskich miast i zamków oraz różnych umocnień obronnych w XVII w. Ryciny Dahlberga zostały opublikowane w dużym opracowaniu Samuela Pufendorfa pt. *De rebus Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis*. Dzieło zostało wydane w Norymberdze w 1696 r. Dahlberg w tej publikacji przedstawił szczególnie ważny moment w dziejach potopu szwedzkiego z połowy kwietnia 1657 r. Na jednej z rycin można zobaczyć przepływające się przez bród rzeki pod Zawichostem siedmiogrodzkie wojska Jerzego Rakoczego i Kozaków Antona Żdanowicza. Armie te były niestety sprzymierzone ze Szwedami, a ich zadaniem było stłumienie oporu polskich wojsk. W konsekwencji miało to skutkować rozbiorem Rzeczypospolitej.

Na wspomnianej ilustracji zwiedzający i turyści mogą zobaczyć szeregi wrogich najeźdźców forsujących Wisłę i maszerujących przez wyspę pod Zawichostem. Mogą także oglądać wypalone mury dawnej potężnej budowli obronnej, które są pozostałością zamku obronnego w Zawichoście, wzniesionego jeszcze za czasów panowania króla polskiego Kazimierza Wielkiego. Niestety zarówno zamek, jak i inne obiekty zostały zburzone i zniszczone przez szwedzkich najeźdźców. Dalszego dzieła zniszczenia dokonały wody Wisły w latach powtarzających się powodzi, a szczególnie z 1813 r. Aktualnie nie ma już kępy (wysepki) na Wiśle pod Zawichostem, przez teren, gdzie stał zamek, płynie teraz rzeka. Przewoźnicy, którzy obsługują prom w Zawichoście, opowiadają płynącemu pasażerom, gdzie niekiedy płytko pod lustrem wody zachowały się nadal szczątki murów obronnych i innych obiektów wzniesionych za czasów Kazimierza Wielkiego. W okresach szczególnie niskiego poziomu wody w Wiśle fundamenty dawnych fortyfikacji są widoczne ponad

powierzchnią wody. Zdarzają się też przypadki, iż żeglarze pływający po Wiśle, nieznający tego odcinka rzeki, poważnie uszkodzają kadłuby swoich jachtów¹⁵.

Na zakończenie należy podkreślić, iż Zawichost to interesujące miasto średniowieczne. Oprócz zaprezentowanych już antropogenicznych atrakcji turystycznych znajdują się tam także obiekty sakralne, do których zalicza się wczesnogotycki kościół św. Jana Chrzciciela z XIII w. Ufundowany został wraz z klasztorem sióstr klarysek przez księcia Bolesława Wstydliwego dla jego siostry Salomei w 1245 r. Cenne zabytki to również kościół parafialny NMP i kościół św. Teresy.

Miasto Zawichost zostało niemal kompletnie zburzone i zrujnowane w 1944 r. Po wojnie zostało jednak pieczołowicie odbudowane – starano się wówczas zrekonstruować również zburzone świątynie. Najstarszym obiektem sakralnym odbudowanym po wojnie jest kościół św. Jana Chrzciciela. Świątynię Wniebowzięcia NMP wzniesiono w latach 1738–1744 w stylu barokowym. Została zbudowana na fundamentach dawnej budowli romańskiej. Z placu przed kościołem roztacza się panoramiczny widok na dolinę Wisły. W pobliżu miasta zlokalizowana jest też trzecia świątynia – Świętej Trójcy.

Na uwagę turystów zasługuje też z pewnością kamienny słup, który przez całe lata służył do mierzenia poziomu wody w Wiśle. Okolice Zawichostu są również atrakcyjne dla rowerzystów. Turyści mogą zatrzymać się oraz wypocząć i skorzystać z noclegów oraz wyżywienia m.in. w późnobarokowym pałacu w Czyżowie Szlacheckim. Zrewitalizowany zespół pałacowy został zbudowany w latach 1723–1740 dla Jana Aleksandra Zakliki Czyżowskiego. Uzyskał ostateczny kształt dzięki przebudowom zrealizowanym głównie w 1781 r. – dobudowano wówczas alkierze od strony ogrodów. Następnie w 1820 r. dokonano likwidacji schodów od frontu pałacu¹⁶. W Zawichoście swego rodzaju osobliwością i zarazem atrakcją turystyczną są ponadto zabytkowe obiekty i urządzenia związane z prowadzonymi od 1813 r. pomiarami poziomu wody w Wiśle. Ten zabytkowy obiekt zlokalizowany jest przy ul. św. Leonarda, w północnej części miasta. To po prostu kamienny słup pochodzący z XIX w. – zamieszczono na nim informacje dotyczące m.in. położenia Zawichostu względem poziomu Morza Bałtyckiego. Zabytek ten znajduje się aktualnie na terenie prywatnym; właściciel działki prawdopodobnie nie docenia znaczenia tego obiektu znajdującego się na jego posesji. U podnóża skarpy wiślanej znajduje się też wieżyczka wodowskazu z 1924 r. Turyści do zabytkowych obiektów mogą dotrzeć od pobliskiej drogi prowadzącej do doliny Wisły. Wieżyczka ta w swoich pomieszczeniach mieściła całą aparaturę i urządzenia do pomiaru stanu wód na Wiśle. Specjalista nadzoru wodnego prowadził odczyty danych o poziomie wody w rzece. Informacje te drogą telefoniczną transmitowane były następnie do Warszawy. Odczyty o stanie wody na Wiśle w Zawichoście docierają przez Polskie Radio do wszystkich słuchaczy, dzięki temu małe miasteczko Zawichost jest powszechnie znane. Omawiana wieża wodowskazu w Zawichoście była zbudowana z przeznaczeniem do pomiaru poziomu wód na Wiśle, maksymalnie do 740 cm. W 1997 r. w warunkach klęski powodzi, która nawiedziła wiele rejonów w Polsce, konieczne było

¹⁵ *Ibidem*, s. 68–69.

¹⁶ R. Pasieczny, *op. cit.*, s. 386.

przedłużenie łaty pomiarowej – stan wody na Wiśle osiągnął bowiem wówczas rekordowy poziom wynoszący 794 cm.

Fot. 10. Zabytkowe wieże pomiarowe w Zawichoście

Źródło: <http://www.zawichost.pl/2020/07/zabytkowy-wodowskaz-dostepny-dla-zwiedzajacych> [11.02.2024].

Aktualne stare wodowskazy już nie dokonują pomiarów hydrologicznych na Wiśle – współcześnie służą do tego urządzenia pomiarowe nowej generacji, a także nowoczesne środki łączności¹⁷.

Reasumując, należy stwierdzić, że Zawichost ze swoją burzliwą, a jednocześnie bogatą historyczną przeszłością oraz walorami przyrodniczymi i dość licznymi atrakcjami antropogenicznymi stanowi interesującą destynację dla turystów z Polski i Europy.

- Klimontów

Klimontów to wieś położona malowniczo wśród wielu pagórków na Wyżynie Sandomierskiej. Turyści, będąc w Sandomierzu, powinni odwiedzić również okolice Klimontowa. Oznakowane szlaki turystyczne prowadzą m.in. z Ujazdu do Sandomierza i dalej, do Opatowa – to szlak turystyczny rowerowy. Jeżeli turyści zejść z głównego szlaku, mogą zatrzymać się na wypoczynek nad brzegiem zalewu w Szymanowicach¹⁸.

¹⁷ *Polska niezwykła...*, s. 68–69.

¹⁸ R. Pasieczny, *op. cit.*, s. 130.

Z Klimontowem związane jest nazwisko Jerzego Ossolińskiego (1595–1650) – członka zasłużonego dla Rzeczypospolitej rodu. Jerzy Ossoliński piastował m.in. godność kanclerza wielkiego koronnego, zaliczany był do zaufanych osób króla Władysława IV Wazy; w kręgach dworskich uznawany był też za zręcznego dyplomata. Jerzy Ossoliński stał na czele słynnego wówczas poselstwa polskiego udającego się do papieża Urbana VIII. Świta dworska towarzysząca Ossolińskiemu rzucała mieszkańcom Wiecznego Miasta złote monety, a konie gubiły na ulicach złote podkowy. Tego rodzaju demonstracja bogactwa z pewnością dużo kosztowała skarbiec królewski, ale dzięki temu pamięć o tamtych wydarzeniach przetrwała do czasów współczesnych. Bardzo prawdopodobne, iż to wizyta dyplomatyczna w Watykanie zainspirowała wielkiego kanclerza koronnego do wzniesienia w Klimontowie świątyni z wielkim przepychem na wzór rzymskich kościołów. Architekt Wawrzyniec Senes (słynny budowniczy zamku Krzysztopór w Ujeździe) w 1643 r. zapoczątkował prace związane z budową kolegiaty św. Józefa. Świątynię tę wznoszono w Klimontowie w latach 1643–1650. Wawrzyniec Senes wzorował się przy tym na kościele Santa Anna dei Palaflamieri. Śmierć Jerzego Ossolińskiego, fundatora kościoła, i wojenne zniszczenia w czasie potopu szwedzkiego wpłynęły na opóźnienie konsekracji kościoła – miała ona miejsce dopiero w 1741 r. Proboszczowie tej kolegiaty dzięki staraniom Ossolińskiego zawdzięczali godność infułatów – było to wówczas wielkie wyróżnienie dla księży w Klimontowie. Ważne nabożeństwa kościelne mogli oni odprawiać w nitrze biskupiej, łącznie z infułą oraz pastorałem. Świątynia w Klimontowie to monumentalna budowla i swoją monumentalnością wyróżnia się niewątpliwie nawet wśród kościołów znajdujących się w dużych miastach Polski. Ten obiekt sakralny bez wątpienia robi wielkie wrażenie; zlokalizowany jest bowiem w otoczeniu zabudowań małej miejscowości.

Na uwagę zasługuje z pewnością eklektyczny pałac także wielce zasłużonego rodu dla Rzeczypospolitej, tj. Ledóchowskich. Jest on zlokalizowany w Górkach Klimontowskich. Współczesny kształt pałacu został nadany w trakcie jego przebudowy zrealizowanej w 1896 r. Autorem projektu przebudowy i upiększenia pałacu był Władysław Marconi na zlecenie Stanisława Karskiego. Począwszy od 1994 r., stał się prywatną własnością¹⁹.

¹⁹ *Ibidem*, s. 130–131.

Fot. 11. Pałac w Klimontowie

Źródło: <https://klimontow.pl> [11.02.2024].

Na Klimontów można również patrzeć przez pryzmat postaci historycznej – Brunona Jasieńskiego, który urodził się tam w 1901 r. jako Wiktor Bruno Zysman. Jego matką była Polka Eufemia z Modzelewskich, ojcem natomiast – Jakub Zysman, lekarz oraz społecznik i bankier. Był on obywatelem Klimontowa żydowskiego pochodzenia. Zgodnie z jego sugestią syn zaczął posługiwać się polskim nazwiskiem. Bruno Jasieński był znanym poetą i skandalizującym futurystą zafascynowanym ideami komunizmu. W trakcie studiów na Wydziale Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego odwiedzał miejsce swego urodzenia, tj. Klimontów. Zorganizował tam nawet amatorski zespół teatralny i wystawił m.in. *Wesele* Stanisława Wyspiańskiego. W latach 1926–1929 Jasieński mieszkał w Paryżu, gdzie napisał powieść *Palę Paryż* – zawierała ona treści gloryfikujące terroryzm jako narzędzie walki ze skostniałym imperializmem. Wywołała oczywiście wielki skandal w środowiskach Paryża i nie tylko, w związku z czym został on wydalony z Francji i zamieszkał w Związku Radzieckim, gdzie zrobił wielką karierę: został członkiem zarządu pisarzy sowieckich, a następnie mianowano go wicepremierem Tadżyckiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W końcu został aresztowany, jak wielu innych działaczy komunistycznych w ZSSR, a potem rozstrzelany 17 września 1938 r.

Fot. 12. Urząd Miasta i Gminy w Klimontowie

**Miasto i Gmina
Klimontów**

Źródło: <https://klimontow.pl> [11.02.2024].

W centrum Klimontowa nadal stoi okazały narożny budynek, tzn. dom Zysmanów. W obiekcie tym znajduje się aktualnie Urząd Miasta i Gminy w Klimontowie oraz bank²⁰.

Podsumowanie

Przewodnim celem niniejszego opracowania jest analiza i prezentacja wybranych antropogenicznych atrakcji turystycznych w województwie świętokrzyskim, głównie znajdujących się w podregionie sandomierskim. Wiele obiektów kultury materialnej i duchowej posiada niekiedy wyjątkowe znaczenie dla całej polskiej historii.

Artykuł zawiera ponadto omówienie ważnych z punktu widzenia rozwoju ruchu turystycznego obiektów o charakterze antropogenicznym – wśród nich należy wymienić najważniejsze obiekty w Sandomierzu, Baranowie Sandomierskim, Bałtowie oraz Zawichoście i Klimontowie.

Region świętokrzyski, w tym również podregion sandomierski, ma wiele atutów, by stać się atrakcyjną destynacją dla rzesz turystów z Polski oraz z zagranicy. Dla rozwoju turystyki w podregionie sandomierskim władze lokalne wraz z różnymi podmiotami związanymi z turystyką już podjęły liczne działania na rzecz przyciągnięcia turystów (Sandomierz, Bałtów itp.). Wymaga to jednak dalszych przemyślanych i konsekwentnych działań związanych z rozwojem nowych ofert i produktów turystycznych oraz z unowocześnieniem infrastruktury turystycznej, a także profesjonalną promocją poszczególnych destynacji turystycznych.

Bibliografia

Baranów Sandomierski, DEMART SA, Warszawa 2008.

Iwan B. (red.), *Kultura i przyroda w turystyce górskiej*, WSTiJO, Warszawa 2017.

Największe atrakcje turystyczne ziemi sandomierskiej, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Świętokrzyskiego, Kielce [b.r.w.].

²⁰ *Polska niezwykła...*, s. 73.

Największe atrakcje turystyczne ziemi świętokrzyskiej, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Świętokrzyskiego, Kielce [b.r.w.].

Pasieczny R., *Atrakcje turystyczne Polski*, MULTICO Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2008.

Polska niezwykła. Województwo świętokrzyskie, DEMART SA, Warszawa 2008.

Świętokrzyskie województwo. Mapa turystyczna, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Świętokrzyskiego, Kraków–Kielce 2009.

„Turystyka i Rekreacja” 2022, z. 29 (1).

„Wędrowiec Świętokrzyski” 2019, nr 155.

Streszczenie

Województwo świętokrzyskie koncentruje wiele turystycznych atrakcji przyrodniczych oraz antropogenicznych, zarówno świeckich, jak i sakralnych. W niniejszym artykule została zawarta analiza i prezentacja wybranych obiektów antropogenicznych jako wyróżniających się atrakcji turystycznych, zwłaszcza w podregionie sandomierskim. Syntetycznym omówieniem zostały objęte najważniejsze atrakcje turystyczne o charakterze antropogenicznym.

Omówiono takie zabytki, jak zamek królewski z XV w., ratusz, Dom Długosza, gdzie aktualnie mieści się muzeum diecezjalne, Brama Opatowska itp. Artykuł zawiera też prezentację zabytków w Baranowie, Bałtowie, Zawichoście oraz Klimontowie.

Słowa kluczowe: region świętokrzyski, podregion sandomierski, antropogeniczne atrakcje turystyczne

Abstract

The Świętokrzyskie Voivodeship is home to many natural and anthropogenic tourist attractions, both civil and sacred. This article includes an analysis and presentation of selected civilian anthropogenic objects as outstanding tourist attractions, especially in the Sandomierz subregion. The most important anthropogenic tourist attractions are synthetically discussed. Among the monuments – anthropogenic objects in Sandomierz, the following were discussed: the royal castle from the 15th century, the Town Hall, the Długosz House, where the diocesan museum is currently located, the Opatowska Gate etc. The article also includes a presentation of monuments in Baranów, and then a presentation of Bałtów with the Jurassic Park, as well as anthropogenic objects in Zawichost and Klimontów.

Keywords: Świętokrzyski Region, Sandomierz Subregion, anthropogenic tourist attractions

NOTKA O AUTORZE

Dr Bolesław Iwan – profesor Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych, pracownik naukowo-dydaktyczny WSTiJO w Warszawie, zastępca redaktora naczelnego „Zeszytów Naukowych. Turystyka i Rekreacja” oraz autor wielu publikacji naukowych z zakresu turystyki i rekreacji, a także istoty i form marketingu w turystyce.

БІЛОСЕВИЧ ІВАН АНАТОЛІЙОВИЧ

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія

ім. Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-1533-2775

ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я: КЛАСИКА ТА НОВІТНІ ПІДХОДИ

MENTAL HEALTH: CLASSICS AND NEW APPROACHES

ZDROWIE PSYCHICZNE: KLASYKA I NOWE PODEJŚCIE

На сучасному етапі розвитку суспільства, в період процесу поступової всесвітньої глобалізації та підвищення рівня науково-технічного прогресу у світі все більш актуальним стає дослідження в гуманітарних галузях наукового знання. У науці відбувається повернення від наукоємних технологій до гуманітарної сфери. Психологія є типовим прикладом даного явища. На сьогоднішній день психологія займає тверді позиції серед всіх гуманітарних дисциплін. Причини цього спостерігаємо у науковому «кругозорі» і «далекоглядності» психології, яка дозволяє піддати людину всебічному психологічному аналізу, а також дослідити його поведінку, життя, і все суспільство в цілому. Зауважимо той факт, що людина все ж є соціальною істотою, тому психологія спрямовує свій науковий погляд також і на суспільство. Важливість даної науки полягає в тому, що вона дозволяє виявляти і розкривати проблеми психічного характеру в людині і суспільстві, а крім цього – вирішувати їх і прогнозувати¹.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я встановлено, що на планеті існує понад 450 мільйонів людей, які страждають на психічні захворювання. Статистичні дані доводять, що кожна сьома людина Західної Європи страждає на психічний розлад. Із 1992 року з ініціативи Всесвітньої федерації психічного здоров'я (World Federation for Mental Health) щорічно 10 жовтня відзначається Всесвітній день психічного здоров'я. День психічного здоров'я має на меті привернути увагу до поширеності депресивних розладів, шизофренії, хвороби Альцгеймера, наркотичної залежності, епілепсії, розумової відсталості, кількості вживання наркотичних речовин та зростання самогубств у світі. Метою Всесвітнього дня психічного здоров'я є надання допомоги людям, що страждають на психічні розлади, поширення інформації про сучасні та ефективні методи лікування, профілактики, реабілітації й психосоціальної адаптації.

¹ П. Горностай, Т. Титаренко, *Психологія особистості: словник-довідник*, Рута, Кременець 2001, <https://psylib.ukrweb.net> [5.02.2024].

Психічне здоров'я – динамічна сукупність психічних властивостей індивіда, що забезпечують стан душевного благополуччя².

Актуальність дослідження

На сьогоднішній день проблема психічного здоров'я в сучасному суспільстві набуває актуальності, що обумовлено безліччю факторів. Так, перейшовши межу XXI століття, людство досягло небувалих висот у науково-технічній, промисловій, медичній (фармакологічній) сферах. Але одночасно з цим людство втратило своє справді «людське» обличчя. Сучасна ситуація свідчить про безліч невирішених проблем суспільного характеру: соціальне розшарування на тлі економічної кризи останніх років, широке поширення алкоголізму та наркоманії, поширення девіантної поведінки серед молоді, екстремізму і багато ін. Постійно підвищується кількість психічно хворих людей у суспільстві. Урбанізація, прискорення темпу життя, інформаційні перевантаження посилюють нервову напругу, що найчастіше сприяють виникненню і розвитку нервово-психічної патології. Нормою стає синдром «емоційного вигорання» на роботі. Тому на підставі всього вищенаведеного, дослідження питань психічного здоров'я дозволить, з нашої точки зору, не тільки більш коректно підійти до вирішення нагальних питань у психічному житті людини, але й запропонувати можливості вирішення проблем в соціальній сфері цілого суспільства³.

Здоров'я – це така форма життєдіяльності, що забезпечує необхідну якість життя і достатню його тривалість. Без необхідного рівня здоров'я щоденне існування не відповідає очікуванням людини, не приносить їй відчуття задоволеності, радості, спокою. Здоров'я визначають не просто як стан, коли немає нездужань чи певних захворювань, а як гармонійне поєднання фізіологічних, психологічних (особистісних, душевних) та соціальних чинників, що забезпечують внутрішнє благополуччя⁴.

Аналіз слів здоров / здоровий свідчить, що це поняття походить від виразу *su-dorv-o*, що означає “з хорошого дерева”, “міцний, як дерево”, “здоровий і сильний”. У давні часи здоров'я не сприймалося як характеристика суб'єкта, а розглядалося як щось зовнішнє щодо людини. З поширенням християнства вже Бога, а не природу стали розглядати як суб'єкта, від якого залежить здоров'я людини. Якщо говорити про здоров'я як про внутрішню рівновагу, баланс, гармонію, то втрата здоров'я, захворювання спричинюється дисбалансом. Якщо ж вважати головним критерієм здоров'я адаптованість до навколишнього світу, то погіршення пристосованості до

² Т.М. Титаренко, *Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомогі в умовах тривалої травмизації*: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Кропивницький: Імекс-ЛТД, Київ 2018, с. 160.

³ *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві. Збірник тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 жовтня 2017 року)*, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів 2017, с. 400.

⁴ *Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження: колективна монографія*, Наукове редагування Ю.Д. Бойчук, Харків 2017, с. 488.

вимог оточення буде провокувати хвороби. Термін “здоров'я”, який використовують представники багатьох наук, є насправді дуже неоднозначним. Власне, це поняття було сформульовано у вступі до Уставу Всесвітньої організації охорони здоров'я ще 1948 року: здоров'я – це такий стан людини, коли в неї не тільки немає захворювань чи фізичних вад, а й коли вона відчуває повне фізичне, душевне і соціальне благополуччя. На цьому визначенні базується традиційний рівневий підхід, відповідно до якого здоров'я розуміють як єдність тілесного, душевного і духовного компонентів. Незважаючи на взаємозв'язок і взаємообумовленість рівнів здоров'я, можливі різні варіанти їх розвинутості, ступеня і якості здоров'я⁵.

Досить актуальним вважається один з варіантів рівневого підходу, який розробляє Л.М. Коробка. Вона вважає, що психічне здоров'я втілює соціальне, емоційне та духовне благополуччя (як ресурс і стан), оскільки є потенційною передумовою забезпечення життєвих потреб щодо активного способу життя, досягнення власних цілей, адекватної й оптимальної взаємодії з людьми. Офіційне визначення психічного здоров'я (mental health, що перекладається як психічне здоров'я), прийняте американським Департаментом здоров'я і соціальних послуг США (1999), таке: здоров'я – це стан успішного вияву ментальних функцій, що є результатом продуктивної активності, відповідних стосунків з людьми, здатності адаптуватися до змін та справлятися з негараздами.

На своєрідний спосіб, як узагальнення поглядів різних авторів на психічне здоров'я натрапляємо в статті Девід Шапіро у “Великій психологічній енциклопедії”. Він пропонує кілька підходів до розгляду природи особистості, на яких базується розуміння її здоров'я. Відповідно до першого, людина від народження має гріховну природу і прагнення психічного здоров'я виявляється в її подоланні, у бажанні посилити контроль над власними імпульсами. Представниками цього напряму дослідник вважає як фрейдистів, так і дуже далеких від них за багатьма характеристиками християнських психологів⁶.

Посилаючись на українських учених, О.І. Богучарова називає серед критеріїв психологічного здоров'я небайдужість, наявність інтересу до різних виявів життя, зацікавлене ставлення до власної самобутності та самобутності інших живих істот. Відповідно, ознаками психологічного нездоров'я є байдужість, пасивність, переважання зовнішньої мотивації, страх самовиявлення, деструктивність та руйнівний вплив на оточення.

В англomовній літературі активно обговорюється далеко не нова концепція психологічного здоров'я Марі Ягоди [Marie Jagoda], професора соціальної психології Нью-Йоркського університету, директора Центру досліджень людських відносин. У монографії Ягоди, що побачила світ 1958 року, представлено глибокий аналіз підходів різних авторів (психологів, соціологів, провідних працівників сфери охорони здоров'я

⁵ *Ibidem*.

⁶ З.Р. Кісіль, *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві: збірник матеріалів IV Всеукраїнської науковопрактичної конференції (18 жовтня 2019 року)*, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів 2019, с. 312.

тощо) до психічного здоров'я. Психічне здоров'я, на думку дослідниці, це індивідуальна та особиста справа. Соціальне середовище, культура можуть як зумовлювати хвороби, так і сприяти здоров'ю, а якість життя, яку досягнуто, є заслугою самої людини. Отже, неправильно говорити про "хворе суспільство" або "хвору спільноту". Стандарти психічно здорової, або нормальної, поведінки різняться залежно від часу, місця, культури та очікувань соціальної групи⁷.

Виклад основного матеріалу

Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного (психічного) та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних ефектів. Так фізичне здоров'я – природний стан людини, обумовлене нормальним функціонуванням усіх його органів і систем; воно залежить від рухової системи, від правильного харчування, від оптимального поєднання усної та фізичної роботи.

Психічне здоров'я це збірне поняття, яке складається з декількох складових: психіка і здоров'я – створюючи, таким чином, синтетичний об'єкт для вивчення⁸.

Психічне здоров'я – відповідно до визначення Всесвітньої організації охорони здоров'я, це стан благополуччя, при якому людина може реалізувати свій власний потенціал, справлятися зі звичайними життєвими стресами, продуктивно та плідно працювати, а також бути корисним для функціонування своєї спільноти. З даного визначення випливає одна важлива думка про те, що якщо фізичний стан здоров'я – це здоров'я чого-небудь речового, то психічне здоров'я – це нормальне функціонування фактично психічних процесів в людині. Таким чином, психічне здоров'я – суто інтегральна характеристика повноцінності психічного функціонування індивіда. Визначення психічного здоров'я в сучасній науці тісно пов'язане із загальним уявленням про особистість і механізми її розвитку. У психології та медицині існують різні підходи до проблеми психічного здоров'я, звернені до різних сторін нормального й аномального функціонування. Традиційна медична модель розглядає психічне здоров'я як міру вірогідності розвитку хвороби («негативний» визначення здоров'я як відсутність хвороби)⁹.

У психоаналізі уявлення про здоров'я як таке взагалі відсутнє; кожна людина є носієм потенційної хвороби, перехід якої в актуальну хворобу перешкоджає збалансованій режим функціонування механізмів психічного захисту і компенсації в індивідуальній психодинаміці.

Для біхевіоризму характерне розуміння особистості в межах її соціального функціонування, а також визначення норми рівня здоров'я через поняття рівноваги з середовищем, з використанням таких критеріїв, як адаптація, стабільність, успішність, продуктивність. Сучасні теоретичні, експериментальні та прикладні підходи в психології

⁷ Д.П. Власюк, Л.В. Засєкіна, О.В. Кихтюк, *Психічне здоров'я працівників державних установ: монографія*, Вежа-Друк, Луцьк 2018, с. 148.

⁸ *Загальна теорія...*, с. 488.

⁹ *Психічне здоров'я особистості...*, с. 400.

особистості і психотерапії характеризують психічне здоров'я як зрілість, збереження і активність механізмів особистісної саморегуляції, міру здібності людини в трансцендентності («виводити за межі») своєї біологічної, соціальної та смислової детермінованості, виступаючи активним і автономним суб'єктом своєї життя в світі, що змінюється.

Відзначимо той факт, що психоаналіз перша сучасна система психології, предметом якої є не якийсь окремо взятий аспект проблеми людини, а людини як цілісна особистість. Для більш повного розуміння психічного здоров'я розглянемо коротко вивчення психіки основоположником психоаналізу З. Фройдом. Так в ході своїх досліджень Фройд встановив, що психіка спочатку є регресивною. Регресія – одне з найуживаніших у психоаналізі понять і сенс його – не однозначний¹⁰.

Для дослідження психічного здоров'я важливим є вивчення середовища проживання людини, яке складає складне переплетення соціальних і природних факторів. Сьогодні, як ніколи раніше, людина живе в складному світі, у якому, як це не парадоксально, все створено, щоб полегшити її побутове життя (можливо, це один із парадоксів сучасного цивілізованого суспільства). На практиці це благополуччя надає людині «ведмежу» послугу, несприятливо впливаючи на його психіку. В даний час значна частина хвороб людини пов'язані з погіршенням екологічної обстановки в нашому середовищі проживання: забрудненнями атмосфери, води і ґрунту, небезпечними продуктами харчування, зростанням шуму. Ось лише невеликий список факторів, що впливають на психіку людини і на її психічне здоров'я.

Торкнувшись питань еталона психічного здоров'я, цікавим буде порівняння кордонів між особливостями людського характеру (акцентуаціями) та патологіями. Так акцентуація характеру поняття, що означає надмірну вираженість окремих рис характеру та їх поєднань, представляє крайні варіанти норми, які межують з психопатіями. Чіткої межі між психопатіями й варіантами нормальних характерів не існує. Під впливом хвороби, або психотравм у психопатів можуть виникати гострі і затяжні реактивні і невротичні стани а також депресії. Відзначимо також, що Психічне здоров'я людини залежить від величезної кількості чинників¹¹.

Важливим показником психічного здоров'я людини є показник якості життя. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає якість життя, як сприйняття людьми свого становища в житті залежно від культурних особливостей і системи цінностей та у зв'язку з їхніми цілями, очікуваннями, стандартами, турботами. Також вона пропонує оцінювати якість життя за такими параметрами:

- фізичними (енергійність, утомля, фізичний дискомфорт, сон і відпочинок),
- психологічними (самооцінка, концентрація, позитивні емоції, негативні переживання, мислення),

¹⁰ О.П. Коханова, *Історія психології: від античності до початку XX століття*, НВП Інтерсервіс, Київ 2016, с. 235.

¹¹ П. Реньяра, *Розумові епідемії: Історико-психіатричні нариси. Переклад з фр. Ел. Зауер*, Москва 2004, <https://psylib.ukrweb.net> [5.01.2024].

- ступенем незалежності (повсякденна активність, працездатність, залежність від ліків і лікування),
- життям у суспільстві (повсякденна активність, соціальні зв'язки, дружні зв'язки, суспільна значущість, професіоналізм),
- навколишнім середовищем (житло та побут, безпека, дозволя, доступність інформації, екологія, тобто клімат, забрудненість, густо-населеність),
- духовністю й особистими переконаннями.

У ході проведеного дослідження самооцінки показників якості життя як важливого фактора психічного здоров'я встановлено, що 79% респондентів загалом оцінюють якість свого життя як таку, що перебуває на достатньому рівні, що проявляється в матеріальному, сімейному, професійному, особистісному благополуччі. Такий показник можна вважати достатньо високим в умовах дуже непростой військово-політичної й соціально-політичної ситуації в Україні. Аналізуючи окремо кожну з представлених шкал, установили, що найбільше люди невдоволені матеріальним достатком, житловими умовами, відпочинком, районом проживання, тобто відсутністю матеріальних благ та умов¹².

Питання про критерії психічного здоров'я зазвичай зводиться або до статистичних, адаптаційних, або до негативних (поки не хворий, то здоровий) критеріїв. Усі ці критерії психологія запозичила з дисциплін природознавчого циклу: з фізіології – поняття адаптивності і гомеостазису, а з медицини – моделі здоров'я як відсутності хвороб. Вважається, що про критерії здоров'я важко говорити, не враховуючи поняття норми. Саме від норми, яку кожна людина уявляє собі по-своєму, беручи її за основу, коли в повсякденному житті оцінює чиюсь поведінку, як адекватну, очікувану, прогнозовану або не дуже. Психологія має власні норми щодо здорової, зрілої, самореалізованої особистості, а психіатрія, відповідно, – свої норми щодо психічного здоров'я¹³.

У військовій психології, наприклад, психічно здорова людина оцінюється відповідно до таких критеріїв:

- а) відповідність відображених суб'єктивних образів об'єктам дійсності,
- б) адекватний віковий рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфер особистості,
- в) здатність до адаптації в мікросоціальних середовищах,
- г) здатність до керування власною поведінкою, до цілепокладання і підтримання активності в досягненні цілей,
- д) відчуття відповідальності за близьких в оточенні¹⁴.

Опрацювавши результати багатьох досліджень і базуючись на рівневому підході, Г.С. Нікіфоров і С.М. Шингаєв пропонують розрізняти критерії психічного, соціального

¹² З.М. Мірошник, *Особистісна зрілість як проблема сучасної психології*, т. 1: колективна монографія, Вид. Р.А. Козлов, Кривий Ріг 2019, с. 220.

¹³ В.Л. Зликов, С.О. Лукомська, О.В. Федан, *Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях*, Педагогічна думка, Київ 2016, с. 219.

¹⁴ В.О. Тюріна, Л.О. Солохіна, *Вплив військових конфліктів на психічне здоров'я людини: короткий огляд зарубіжних досліджень*, Війна, Харків 2022, с. 39–41.

та особистісного здоров'я. Так, для психічного здоров'я критеріями можуть бути інтегрованість особистості, гармонійність, урівноваженість, духовність, орієнтація на саморозвиток.

За основу варто взяти, передусім, виявлені індикатори психічного здоров'я. Реабілітаційні критерії мають давати відповідь на запитання, які особистісні структури найбільше постраждали в умовах довготривалого стресу, викликаного воєнними діями; що психологи разом з іншими спеціалістами можуть зробити для відновлення здатності особистості до активного і відповідального життєтворення; як сприяти створенню умов для посттравматичного зростання. Тому важливий критерій відновлення психічного здоров'я – це можливість знову відчути власну значущість; це відбудова віри в себе, без якої неможливо ефективно себе підтримувати і цілювати; це можливість оновлення власної цілісності і безперервності шляхом реконструкції каузального зв'язку минулого, теперішнього й майбутнього і вибудовування нових життєвих перспектив¹⁵.

Наступний критерій відновлення психічного здоров'я – це можливість відновлення відповідного рівня емоційного інтелекту й комунікативної компетентності, здатності налагоджувати і підтримувати продуктивні, теплі, щирі стосунки з оточенням. Як бачимо, для відновлення психічного здоров'я необхідно вибудовувати комфортні, чи хоча б прийнятні стосунки зі світом, собою та іншими людьми, що під впливом довготривалої травматизації певною мірою руйнуються¹⁶.

Оскільки основною функцією здорової особистості слід визнати здатність активно змінювати власне життя, враховуючи як виклики непередбачуваного і динамічного навколишнього світу, так і внутрішні потенції та інтенції, то й базовим критерієм збереження психічного здоров'я можна вважати готовність до життєтворення, життєконструювання, до якісних змін власного життя. А решту критеріїв, серед яких і збереження самоефективності особистості (мотивації, продуктивності, креативності, впевненості у собі), і відновлення цілеспрямованості (здатності планувати життя, регламентувати час, стимулювати реалізацію цілей), і зростання здатності підтримувати довірчі стосунки з оточенням (емпатійності, щирості, вміння просити про допомогу), й інтенсифікація процесів самоідентифікування (саморозуміння, самопідтримки, самоприйняття), пропонуємо віднести до допоміжних¹⁷.

Висновки

Саме загальна цінність збереження психічного здоров'я особистості та розуміння значимості цього поняття є важливою проблемою для кожної окремої людини. Сучасний вільний доступ до джерел інформації, навчальної, психологічної літератури

¹⁵ *Особистісна зрілість як проблема сучасної психології*, т. 1: колективна монографія, ред. З.М. Мірошник, Вид. Р.А. Козлов, Кривий Ріг 2019, с. 220.

¹⁶ В.Л. Зливков, С.О. Лукомська, О.В. Федан, *op. cit.*, с. 219.

¹⁷ Д.П. Власюк, Л.В. Засєкіна, О.В. Кихтюк, *op. cit.*, с. 148.

зумовлює усвідомлення того, що при ранній діагностиці психічні розлади мають позитивну динаміку успішного зцілення. Налагодження співпраці між психологом і пацієнтом, доступної психологічної допомоги сприяє встановленню фізичного та психічного здоров'я. У сучасних умовах змінюється стиль спілкування й відносин між пацієнтом та психологом і, як правило, результати терапії є успішними чи вдалимими при розподілі відповідальності за майбутній результат між учасниками цього процесу. Практичний досвід психологічної допомоги засвідчує вищий рівень її ефективності, коли сформована побудова партнерських відносин психолога й пацієнта та коли останній виступає не лише пасивним об'єктом психологічного нагляду, але і є активним учасником процесу одужання й бере на себе цю відповідальність.

Отже, нині важливо фахівцям у галузі психічного здоров'я поряд із симптомами психічних захворювань знати етнічні, соціальні, професійні особливості пацієнтів, а також норми поведінки, звичаї, традиції, особливості спілкування, мовлення різних груп населення, до яких вони належать.

Бібліографія

Дослідження

- Власюк Д.П., Засєкіна Л.В., Кихтюк О.В., *Психічне здоров'я працівників державних установ: монографія*, Вежа-Друк, Луцьк 2018.
- Кісіль З.Р., *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві: збірник матеріалів IV Всеукраїнської науковопрактичної конференції (18 жовтня 2019 року)*, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів 2019.
- Коханова О.П., *Історія психології: від античності до початку XX століття*, НВП Інтерсервіс, Київ 2016.
- Мірошник З.М., *Особистісна зрілість як проблема сучасної психології*, т. 1: колективна монографія, Вид. Р.А. Козлов, Кривий Ріг 2019.
- Особистісна зрілість як проблема сучасної психології*, т. 1: колективна монографія, ред. З.М. Мірошник. Вид. Р.А. Козлов, Кривий Ріг 2019.
- Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві, Збірник тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 жовтня 2017 року)*, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів 2017.
- Титаренко Т.М., *Психологічне здоров'я особистості: засоби самодопомоги в умовах тривалої травматизації: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології*, Кропивницький: Імекс-ЛТД, Київ 2018.
- Тюріна В.О., Солохіна Л.О., *Вплив військових конфліктів на психічне здоров'я людини: короткий огляд зарубіжних досліджень*, Війна, Харків 2022.
- Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження: колективна монографія*, Наукове редагування Ю.Д. Бойчук, Харків 2017.
- Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В., *Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях*, Педагогічна думка, Київ 2016.

Методграфія

<https://psylib.ukrweb.net> [5.02.2024].

<https://psylib.ukrweb.net> [5.01.2024].

Анотація

У статті проаналізовано сучасні наукові дані, накопичені в області вивчення уявлення про психічне здоров'я. На сьогодні актуальність дослідження та вивчення проблеми психічного здоров'я, необхідність концептуалізації цього поняття зумовлені всіма трансформаційними змінами українського суспільства. Анонсування медичної реформи в нашій державі передбачає звернення багатьох фахівців (науковців, практикуючих психологів, психіатрів, психотерапевтів) до цієї проблеми. Здійснено теоретичні й емпіричні дослідження, впроваджуються різноманітні превентивні заняття зі збереження психічного здоров'я, використовуються нові підходи щодо допомоги в розв'язанні цієї проблеми. У статті наведено та обґрунтовано визначення психічного здоров'я людини. Представлено сучасні наукові підходи до вивчення психічного здоров'я, вивчено можливості об'єктивного використання застосування поняття «психічне здоров'я», проаналізовано особливості та характер функціонування психіки людини, проведено структурний аналіз психічного здоров'я крізь призму співвідношення психіки і навколишнього світу, а також фізіології людини.

Ключові слова: здоров'я, психічне здоров'я, активний спосіб життя, якість життя, внутрішнє благополуччя, рівневий підхід, психологічна допомога, особистість, психіка

Abstract

The article analyzes modern scientific data accumulated in the field of studying the concept of mental health. Today, the relevance of research and study of the problem of mental health, the need to conceptualize this concept is determined by all the transformational changes in Ukrainian society. The announcement of the medical reform in our country involves the appeal of many specialists (scientists, practicing psychologists, psychiatrists, psychotherapists) to this problem. Theoretical and empirical studies are carried out, various preventive classes are implemented to preserve mental health, and new approaches are used to help solve this problem. The article provides and substantiates the definition of human mental health. Modern scientific approaches to the study of mental health are presented, the possibilities of objective use of the concept of "mental health" are studied, the peculiarities and nature of the functioning of the human psyche are analyzed, a structural analysis of mental health is carried out through the prism of the relationship between the psyche and the surrounding world, and as well as human physiology.

Keywords: health, mental health, active lifestyle, quality of life, internal well-being, level approach, psychological help, personality, psyche

Streszczenie

W artykule dokonano analizy współczesnych danych naukowych zgromadzonych w zakresie badania pojęcia zdrowia psychicznego. Dziś o aktualności badań i studiowaniu problemu zdrowia

psychicznego, o konieczności konceptualizacji tego pojęcia determinują wszystkie zmiany transformacyjne w społeczeństwie ukraińskim. Zapowiedź reformy medycyny w naszym kraju wiąże się ze zwróceniem się do tego problemu wielu specjalistów (naukowców, praktykujących psychologów, psychiatrów, psychoterapeutów). Prowadzone są badania teoretyczne i empiryczne, wdrażane są różne zajęcia profilaktyczne mające na celu zachowanie zdrowia psychicznego, a także stosowane są nowe podejścia, które pomagają rozwiązać ten problem. W artykule podano i uzasadniono definicję zdrowia psychicznego człowieka. Przedstawiono nowoczesne naukowe podejścia do badania zdrowia psychicznego, zbadano możliwości obiektywnego wykorzystania pojęcia „zdrowia psychicznego”, przeanalizowano osobliwości i naturę funkcjonowania ludzkiej psychiki, przeprowadzono analizę strukturalną zdrowia psychicznego przez pryzmat relacji psychiki z otaczającym światem i fizjologii człowieka.

Słowa kluczowe: zdrowie, zdrowie psychiczne, aktywny tryb życia, jakość życia, dobrostan wewnętrzny, podejście na poziomie, pomoc psychologiczna, osobowość, psychika

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Білосевич Іван – кандидат педагогічних наук. Випускник Рівненського державного педагогічного університету. Науково-педагогічний працівник, доцент кафедри теорії і методики навчання і технології роботи Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Цікавиться питаннями, пов'язаними з педагогікою технологічної освіти, соціального управління в громаді, судочинства загального права, а також психологією. Автор 4 науково-методичних праць та 32 статей, більшість з яких опубліковано в провідних фахових журналах.

RUSŁAN JAKOWYSZYN

Люблінська вища школа – Рики

Польща

ORCID: 0000-0002-7882-6545

ОСОБЛИВОСТІ НАБОРУ, ПІДГОТОВКИ І ПРОФЕСІЙНОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ ПОЛЬЩІ В І ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

THE SPECIFICITY OF RECRUITMENT, TRAINING AND PROFESSIONAL
DEVELOPMENT OF TEACHERS IN POLAND IN THE FIRST HALF
OF THE 20TH CENTURY

SPECYFIKA REKRUTACJI, SZKOLENIA I DOSKONALENIA
ZAWODOWEGO NAUCZYCIELI W POLSCE W PIERWSZEJ POŁOWIE
XX WIEKU

Актуальність теми. Педевтологія – це складова частина педагогічних наук, дисципліна, яка займається проблемами вчителів. Враховуються такі чинники, як особистість вчителя, підбір кандидатів на виконання професії вчителя, підготовка і професійне вдосконалення вчителів, а також їх праця за фахом.

В міжвоєний період надзвичайно важливе значення мала реформа Януша Єнджевіча, що стосувалась підготовки вчителів.

Постановка проблеми. Після закінчення I світової війни життя ставило перед школою і професією вчителя нові завдання. Тому почали думати про необхідність реформи не лише учительських семінарій, але всієї системи освіти. Таку реформу було введено відповідно до Закону Польщі «Про систему шкільництва» від 11 березня 1932 р. Законом було передбачено дві організаційні форми підготовки вчительських кадрів для початкових шкіл: трирічні педагогічні ліцеї на базі чотирирічної гімназії і дворічне навчання в педагогічному коледжі для випускників загальноосвітнього ліцею¹. На навчання в педагогічному ліцеї приймалися кандидати віком не менше 16 років, а на перший курс навчання в педагогічному коледжі – віком

¹ J. Szempruch, *Pedagogiczne kształcenie nauczycieli wobec reformy edukacji w Polsce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 2000, s. 21–22.

не менше 18 років. Встановлення верхньої вікової межі кандидатів на навчання належало до Міністерства віросповідань і народної освіти Польщі².

Виклад основного матеріалу. Як вказано в одному з положень цього закону «Навчання кандидатів на виконання професії вчителя здійснюється з метою підготовки працівників, що мають необхідні для цього знання, а також педагогічну і громадянсько-суспільну підготовку»³.

Оскільки мережа педагогічних коледжів була дуже скромною, тому основною формою навчання вчителів залишались педагогічні ліцеї, як середні професійні навчальні заклади. Однак педагогічні ліцеї, хоча їх було недостатньо для задоволення існуючих потреб, були певним прогресом в області підготовки майбутніх вчителів не лише в зв'язку зі збільшенням терміну навчання на один рік, але також в зв'язку з вибором професії не в 14, а в 17 років і розпочинанням навчання в ліцеї не після закінчення початкової школи, переважно з низьким рівнем навчання, а після чотирьохрічного навчання в гімназії. Великою перевагою було теж те, що випускники ліцею могли продовжувати навчання в вищих навчальних закладах.

Згідно з цим законом учительські семінарії перестали існувати від 1936 р. Але хоча були піддавані гострій критиці, це були навчальні заклади, які незважаючи на чисельні недоліки, кільканадцять років «вірно служили Незалежній Польщі», служили широким колам польського суспільства в період розділу Польщі, позбавленого рідної культури і мови. Разом зі зміною назви в новостворених педагогічних навчальних закладах була оновлена структура і зміст навчання. Це ілюструє навчальний план предметів з тижневою кількістю годин, відведених на кожний з них.

В табл. 2 представлений навчальний план в педагогічному ліцеї на 1936/1937 навчальний рік.

Табл. 2. Навчальний план в педагогічному ліцеї на 1936/1937 навчальний рік

Предмети і заняття I	Клас		
	II	III	
Релігія	2	2	1
Польська мова	4	4	2
Історія	3	3	—
Математика	3	2	—
Фізика і хімія	3	—	—
Географія	—	3	—
Біологія	3	2	—
Самостійна праця учня	—	—	6

² Ustawa o ustroju szkolnictwa z dnia 11 marca 1932 r. (Dz. U. RP z 1932 r. Nr 38, poz. 389); M. Pęcherski, M. Świątek, *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977. Podstawowe akty prawne*, PWN, Warszawa 1978, s. 190–205; *Organizacja systemu edukacyjnego w Polsce w latach 1932–1933. Antologia dokumentów i materiałów*, wybór i oprac. T. Gomuła, J. Krasuski, S. Majewski, Strzelec, Kielce 1994, s. 14.

³ *Organizacja systemu edukacyjnego...*, s. 14.

Психологія	3	–	2
Навчання і виховання в початковій школі	–	6	6
Педагогіка і історія педагогіки	–	–	6
Життя дитини в середовищі і проблеми сучасного життя Польщі	3	3	3
Військова підготовка	2	2	2
Малювання	3	2	–
Практичні заняття	–	2	3
Співи разом з хором	3	3	1
Фізкультура	2	2	2
Всього:	34	36	34
Додатково 2 години на тиждень спортивних занять для кожного класу Необов'язкові (факультативні) заняття			
Гра на інструменті	1–2	1–2	1
Іноземна мова сучасна	2	2	–

Літ. джерело: В. Bromberek, *Zasady organizacyjne i programowe studiów nauczycielskich w Polsce (lata 1918–1932)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1964, с. 188.

Якщо метою викладання загальноосвітніх дисциплін в I і II класах мало бути поширення і поглиблення знань отриманих в гімназії⁴, то абсолютною новинкою в програмі навчання був предмет «Самостійна робота учня», навчання з якого здійснювалось паралельно для двох вибраних самим учнем дисциплін. А саме: польська мова, іноземна мова, математика, біологія, фізика і хімія, географія, життя дитини в середовищі і проблеми сучасного життя Польщі, в об'ємі 3 години на тиждень для однієї вибраної дисципліни.

Слід згадати інший предмет, а саме: «Життя дитини в середовищі і проблеми сучасного життя Польщі». На цей предмет, що охоплює три розділи: пізнання життя дитини в середовищі, пізнання місцевого середовища, як вступ до більш широкого розгляду суспільно-економічної дійсності Польщі та розгляд найважливіших проблем сучасного життя Польщі, було передбачено по три навчальні години на тиждень для кожного класу. Основним завданням цього предмету був розвиток навичок спілкування майбутніх вчителів з середовищем, в якому живе дитина, безпосередній контакт з нею і вибір відповідних методів виховного спілкування. Важливе місце у всьому процесі навчання відводилось психології – загальній психології, психології розвитку, психології обдарованості і навчання та психології учня.

Перші роки існування педагогічних ліцеїв мали в першу чергу організаційний характер. Інші програмні вимоги, нові навчальні дисципліни і, нарешті, праця зі старшою учнівською молоддю – все це вимагало введення нових методів навчання, а також

⁴ J. Kulpa, *Kształcenie nauczycieli w Polsce Ludowej*, PWN, Kraków 1969, s. 9.

виховання. Найчастіше знання передавались через лекцію, а виховна робота здійснювалась на основі участі в учнівському самоуправлінні, молодіжних організаціях, урочистостях і шкільних екскурсіях.

Перші випускники повинні були закінчити навчальний заклад в 1940 р., на жаль на перешкоді цьому стала II світова війна.

Таким чином, після здійснення реформи Єнджеєвіча в Келецькому регіоні з'явився Державний педагогічний ліцей в м. Сандомир, який діяв в 1938-1970 рр., а Учителіську семінарію ім. Стефана Жеромського, яка діяла в місті Кельце з 1936 р., було перетворено на Педагогічний коледж⁵.

Програма навчання в педагогічному коледжі складалася з чотирьох головних розділів⁶:

- педагогічні і допоміжні дисципліни, такі як філософія, соціологія, біологічні основи навчання і виховання, психологія,
- методика предметів і занять в початковій школі (в залежності від спеціалізації) та педагогічна практика,
- художньо-технічні предмети, такі як малювання, ручна праця, співи і фізкультура,
- два навчальні предмети в рамках спеціального навчання.

Докладний перелік навчальних дисциплін міститься нижче в табл. 3.

Табл. 3. План дидактичних занять в педагогічному коледжі на 1936/1937 навчальний рік

Навчальні дисципліни	I рік навчання		II рік навчання	
	I півріччя	II півріччя	I півріччя	II півріччя
Введення в філософію wraz з вибраними питаннями етики і соціології	4	4	—	—
Педагогічна психологія	4	2	2	2
Історія педагогіки	—	3	2	2
Педагогіка загальна	—	—	4	4
Гігієна	2	2	—	—
Методика елементарного навчання і педагогічна практика	6	6	6	6
Навчальний предмет	6	6	6	6
Малювання і ручна праця	4	4	4	4
Співи	2	2	2	2
Фізкультура	2	2	2	2
Всього:	30	31	28	28

Літ. джерело: B. Bromberek, *op. cit.*, с. 203

⁵ „Ikar” 1994, nr 6, s. 31.

⁶ B. Bromberek, *Zasady organizacyjne i programowe studiów nauczycielskich w Polsce (lata 1918–1932)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1964, s. 202.

Як видно з наведеного вище переліку навчальних дисциплін, протягом двох років навчання в педагогічному коледжі проводились заняття з педагогічної психології, методики елементарного навчання і педагогічної практики, навчального предмету, малювання і ручної праці та фізкультури.

Дивлячись з перспективи минулого часу можна ствердити, що педагогічні коледжі виявились початком довгого шляху, що вів до здійснення підготовки всіх вчителів на вищому рівні. І хоча це важливий факт було втілено в життя лише в кінці ХХ ст., тогочасна мала спроба того, чого послідовно прагнули професійні організації вчителів і самі вчителі, збудила надії, повністю підпорядковані амбітній перспективі доступу до вищої освіти.

Суттєвою і цікавою проблемою була підготовка вчителів в період гітлерівської окупації.

Першою таємне навчання на території всієї Польщі організувала Спілка польського вчителства, яка в жовтні 1939 р. змінила свою назву на Таємна учительська організація, і якою керував Голова департаменту Представництва уряду на Батьківщині Чеслав Вицех⁷. Керівництво в Келецькому і Любельському округах здійснювали Ян Купец і Владислав Петрикєвич, які були головами Спілки польського вчителства перед війною⁸. Як писав Антоні Артимяк: «Без зборів, без нарад і прощань, на другий день після припинення навчання в відкритій школі, починається таємне навчання»⁹. Організація освіти, здійснювалась з думкою про післявоєнні потреби шкільництва, була пристосована до складних умов конспіраційного життя і становила складову частину загальної програми боротьби польського народу за збереження неперервності освітнього життя. Освітні діячі розуміли, що після закінчення війни, шкільництво як в Польщі, так і в Келецькому окрузі, буде мати особливо великий попит на освітні кадри, а це було пов'язане перш за все з трьома основними причинами: закриттям окупаційною владою педагогічних навчальних закладів, гатлерівською програмою, направленою проти вчителів і програмою демократизації освіти в відродженій Польщі. Для того, щоб вдосконалювати і розширювати мережу конспіраційного навчання кадрів для початкової школи, таємні органи управління освітою окупованої Польщі видали в 1942 р. «Настанови про роботу в області підготовки вчителів». Ці настанови рекомендували, щоб на території всієї Польщі об'єднувати кандидатів на навчання професії вчителя, організовувати курси і навчальні заклади, а також заохочувати вчителів до участі в таємній освітній діяльності¹⁰. Враховуючи важливість справи, слід зазначити, що бажання працювати виявляли не лише вчителі, але також представники інших професій, а саме юристи, інженери, студенти, а навіть випускники середніх шкіл. На основі спеціального дозволу конспіраційних органів влади вчителів

⁷ R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej*, т. 2, Wydawnictwo Żak, Warszawa 1996, s. 296.

⁸ J. Krasuski, *Oświata i szkolnictwo w okresie okupacji (1939–1945)* [w:] *Historia wychowania wiek XX*, red. J. Miąso, PWN, Warszawa 1984, s. 232.

⁹ A. Artymiak, *Kartki z kroniki tajnego szkolnictwa średniego w powiecie jędrzejowskim 1939–1945*, Drukarnia „St. Górka”, Jędrzejów 1945, s. 7.

¹⁰ R. Wroczyński, *op. cit.*, s. 299.

початкової школи, який мав свідоцтво (диплом) закінчення вищих учительських курсів, міг навчати в таємних гімназійних групах по програмі I і II класу, а також оцінювати учнів по своїй спеціальності. Інші виконуючі обов'язки вчителя особи, що не мали відповідної кваліфікації, не могли ставити учням оцінок. Класифікацію здійснював уповноважений член вчительського складу таємного навчального закладу (школи). Про те, що конспіраційна система освіти давала добрий ефект свідчить той факт, що лише в Єнджейовському повіті протягом п'яти років атестат зрілості отримало 40 осіб¹¹.

Необхідно прослідкувати, як виглядало таємне навчання вчителів в період гітлеровської окупації. Автор праці представить цю проблему на прикладі Свентокшиського воєводства.

Так само як в інших частинах Польщі, в Келецькому воєводстві вибух II світової війни перервав процес підготовки освітніх кадрів для майбутніх потреб освіти свентокшиського регіону. Організація і здійснення підготовки вчителів відбувались зазвичай з ініціативи самих мешканців регіону, для яких це було становчою відповіддю на розпорядження «Про організацію освіти в Генеральному Губернаторстві» від 31 жовтня 1939 р. Цим розпорядженням окупаційна влада наказувала: створювати навчальні заклади окремо для німців і поляків; негайно почати діяльність початкових шкіл, якщо це не було ще зроблено; обмеження середньої освіти в Польщі до так званих професійних навчальних закладів, тобто таких що здійснювали підготовку кваліфікованих робітників, про що писав зокрема професор Адам Масальський – заслужений дослідник історії шкільництва в Келецькому регіоні¹².

Про навчання на середньому загальноосвітньому рівні не могло бути й мови, оскільки було заборонено навіть вживання термінів гімназія і ліцей¹³. На 1 січня 1940 р. представниками німецьких органів управління освітою першої інстанції в Келецькому повіті були: м. Єнджеув – Герман Стерлак, Кельце (місто і повіт) – Мар'ян Колицькі, м. Коньске – Юзеф Садовіск, якого швидко замінив інший на прізвище Мітман, м. Опатув – Здзіслав Лігас, м. Опочно – Оттокар Строфф, м. Пьотркув-Трибунальський – Веганд, Радом (місто і повіт) – Юзеф Павлович, м. Радомско – Мускала, м. Стараховіце – Едіт Рокоссовська і м. Стопніца – Генрик Смажиньські¹⁴. Від освітніх консультацій, особливо поляків, окупаційна влада вимагала абсолютного послуху. Тих, хто проявляв будь-яку толерантність до польських питань, негайно замінювали іншими – поляконенавистниками, які повсякденно співпрацювали з гестапо – таємною німецькою поліцією, створеною в 1933 році після приходу Гітлера до влади¹⁵. Таку

¹¹ A. Artymiak, *op. cit.*, s. 12–16.

¹² A. Massalski, *Szkolnictwo na Kielecczyźnie w okresie okupacji 1939–1945*, PWN, Warszawa 1975, s. 31. На temat polityki oświatowej hitlerowskich Niemiec pisze m.in. Teresa Wróblewska, *Uniwersytety Rzeszy w Poznaniu i Strasburgu jako model hitlerowskiej szkoły wyższej na terytoriach okupowanych*, *Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*, Toruń 1987. Szczegółowe informacje dotyczące tajnego nauczania na Kielecczyźnie zawiera książka *Nauczyciele Kielecczyzny w walce o szkołę polską w latach okupacji 1939–1945*, red. J. Krasuski, J. Kupiec, A. Massalski, S. Ośko, J. Staniszewski, Wydawnictwo ZNP Kielce, Kielce 1979.

¹³ Dziennik Rozporządzeń GG z 1939 r. Nr 3, s. 18–19; A. Massalski, *op. cit.*, s. 32.

¹⁴ AP Kielce, Urząd Szkolny Kielecki, sygn. 2.

¹⁵ K. Grünberg, *SS – czarna gwardia Hitlera*, Książka i Wiedza, Warszawa 1975.

ненависть до поляків проявляв Герман Стерлак – освітній консультант в м. Єнджеюв. Цей же Г. Стерлак, зятятий нацист, що здійснював свою офіційну діяльність на території двох повітів (Єнджейовського і Влощовського) і який перед війною працював вчителем в селі Стоєвско Влощовського повіту, прекрасно знаючи місцеві відносини, особливо послужливо залучився до здійснення гітлеровської програми знищення польського народу. По його доносу 11 червня 1940 р. у Влощовському повіті було арештовано 16 осіб: в тому числі аж одинадцять вчителів, священника, війта, поліція, працівника пошти і селянина. Каторгу в келецькій в'язниці пережили лише три особи – війт і двоє вчителів (Ян Котиза з м. Влощова і Казімеж Сьліва з с. Олешно)¹⁶. Не менш жорстокі репресії з боку окупаційної німецької влади відчували на собі всі патріотично наставлені польські вчителі.

З метою недопустити навчання заборонених предметів, вже в грудні 1939 р. з'явилося розпорядження головного відділу з питань культури Генерального Губернатора, яке наказувало конфіскувати підручники історії, географії і польської мови¹⁷.

В червні 1940 г. примусово вилучено всі карти, художні картини історичного змісту і портрети польських державних діячів. В початкових школах для польських дітей було заборонено навчання німецької мови, що обгрунтовувалося тим, що «двомовність» поляків може нести загрозу державним інтересам Німеччини¹⁸.

Зрештою будь-яка освіта для польського населення не цікавила німецьку владу. Тому, наприклад, для приватної педагогічної практики необхідно було отримати спеціальний дозвіл згідно з розпорядженням від 23 квітня 1940 р.¹⁹ Для залякування вчителів застосовувались різні форми репресій²⁰. Найбільш різкою формою були чисельні арешти вчителів. Лише в першому кварталі 1942 р. в Любельському і Радомському округах було арештовано понад 700 вчителів²¹. Слід додати, що ці округи не були винятком, бо в інших частинах Генерального Губернаторства окупаційна влада діяла подібним чином. Тому кількість вчителів швидко зменшувалась.

Так наприклад, в Єнджейовському повіті в останньому році перед вибухом II світової війни було 298 вчителів початкової школи, а в 1941/1942 навчальному році їх кількість становила лише 174, тобто 60% порівняно з 1939 р.²²

Система таємного навчання вдалось почала діяти в Келецькому регіоні відносно пізно, лише в 1943/1944 навчальному році. Значно раніше – в лютому 1942 р в Варшаві було створено Таємний педагогічний коледж Західнопольських земель ім. Святого Яна Канти. Завданням цього навчального закладу була підготовка освітніх кадрів для польського шкільництва на західнопольських землях. В цей період поча-

¹⁶ T. Mączyński, *Lata grozy, terroru i walki na Kielecczyźnie 1939–1945* (maszynopis w posiadaniu Okręgowej KBZHWP w Kielcach), s. 4–5.

¹⁷ AP Kielce, Oddział w Sandomierzu, Szkoła Podstawowa w Szczecze, sygn. 67, k. 17.

¹⁸ AP Radom, maszynopis przechowywany w bibliotece, bez tytułu i autora (sprawozdanie kierownika wydziału wiedzy i nauki urzędu Gubernatora Radomskiego), s. 31–32.

¹⁹ *Ibidem*, s. 33.

²⁰ J. Krasuski, *op. cit.*, s. 222.

²¹ *Ibidem*, s. 223.

²² A ZG ZNP, sygn. 24/21, k. 51.

ли діяти два, глибоко законспіровані педагогічні навчальні заклади – педагогічний коледж в м. Кельце і Педагогічний ліцей в м. Радом. При ліцеї в м. Радом, що існував в 1943–1945 рр., діяли також річні доповнюючі учительські курси, для осіб, що отримали загальноосвітній атестат зрілості²³. В цей період таємна підготовка вчителів відбувалась також в місцевості Солец – на-Віслі. А в 1944/45 навчальному році – також в Сandomirському, Влощовському і Конецькому повітах²⁴. Керівництво Педагогічним коледжем в м. Кельце здійснював Ян Сьпєвак – передвоєнний директор цього навчального закладу, конспіраційний діяч окружного бюро. До педагогічного складу входили також Барбара Кулаговська, Ян Станек і Гелена Маліновська. В м. Радом великий внесок в організацію педагогічного навчального закладу зробила Марія Май – керівник таємного Педагогічного ліцею, в якому з вересня 1943 р. проходило підготовку дев'ять вчителів і навчалось 48 учнів²⁵.

Коли після поразки Варшавського повстання в Конецькому повіті опинилась чисельна група варшавських вчителів і науковців, в місцевості Говарчув і Корніца було створено таємні навчальні групи педагогічного ліцею. В цих групах викладали зокрема проф. Станіслав Арнольд, доц. Рената Міллерова і проф. Марія Богушевіч²⁶.

Освітній результат цих конспіраційних педагогічних навчальних закладів в Келецькому регіоні – це 200 осіб, які здали підсумковий іспит, а після закінчення війни поповнили місцеві початкові школи²⁷.

Крім таємної діяльності в області середньої освіти, в Келецькому регіоні здійснювалась також конспіраційна діяльність в області вищої освіти, якої раніше в цьому регіоні не було.

Таємна діяльність в області вищої освіти здійснювалась з осені 1943 р. перш за все в місті Кельце. Хоче не лише в ньому, слід згадати також менші освітні центри – міста Єнджеюв і Островець-Свєнтокрзиський, де існували філіали Таємного університету західнопольських земель – Познанського університету. Головними ініціаторами університетських курсів в містах Кельце і Єнджеюв були проф. Тадеуш Конопніцький, канд. наук Юліуш Новак-Длужевський і канд. наук Гелена Маліновська.

Курси в містах Кельце і Єнджеюв діяли, як один організм, розділено їх було в 1944/45 навчальному році з метою запевнення безпеки слухачів, які навчались в наступних групах: полоністика, історія, філософія, фармацевтика, хімія, медицина і право. Останній з напрямків навчання організаційно був пов'язаний з Люблінським католицьким університетом. В 1943/44 навчальному році на курсах в м. Єнджеюв викладало 29 незалежних науковців і асистентів. Після поразки Варшавського повстання

²³ M. Maj, *Tajne Liceum Pedagogiczne w Radomiu 1943–1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1999, nr 4, s. 74.

²⁴ J. Krasuski, *Tajne nauczanie w okręgu kielecko-radomskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, t. XIV, nr 3 (53), s. 352.

²⁵ J. Krasuski, *op. cit.*, s. 352.

²⁶ *Z dziejów walk partyzanckich na Kielecczyźnie 1939–1945*, Muzeum Świętokrzyskie, Kielce 1971, s. 212.

²⁷ S. Podrygałło, *Fragmety wspomnień z okresu pracy w tajnej oświacie w czasie okupacji hitlerowskiej 1939–1945 w województwie kieleckim* (maszynopis przechowywany w AP Kielce), s. 80.

їх кількість збільшилась до 41. В обох закладах навчалось 210 слухачів, які вносили плату за навчання в розмірі 200 злотих, а з початку 1944 р. – 300 злотих на місяць. Слід також зазначити, що найбільшні студенти отримували стипендію в розмірі від 100 до 300 злотих на місяць. Основою фінансування курсів були реєстраційні внески і плата за навчання, а також дотації з Департаменту освіти і культури.

Ініціатором гуманітарних курсів в м. Островець-Свентокшиський був проф. Роман Полляк, історик польської літератури, який під час німецької окупації був співорганізатором, викладачем і ректором (в 1943-1944 рр.) Таємного університету західнопольських земель в Варшаві. В м. Островець-Свентокшиський навчалось 10 студентів. Організаційними питаннями на цих курсах займалась Зофія Скорупка²⁸.

Як видно з наведених вище фактів, період німецької окупації, незважаючи на нечувано важкі умови, не був періодом освітнього застою. В багатьох місцевостях Келецького регіону здійснювалась не лише підготовка вчителів, але також конспіраційне навчання на рівні гімназії і загальноосвітнього ліцею. Здійснювалась також таємна діяльність в області вищої освіти. Без сумніву така діяльність в період німецької окупації сприяла створенню вищих навчальних закладів в м. Кельце після закінчення II світової війни.

Поновлення і розширення освітньої діяльності в перші роки після закінчення війни було не лише надзвичайно важливим суспільним і політичним починанням, але одночасно було відправною точкою для роботи над новою структурою всієї освітньої системи і новою організацією навчання. Оскільки польський народ мав завдання збудувати сильну державу – Польщу, необхідно було його відповідно підготувати до виконання цієї ролі. Існувала потреба створення широкого освітнього фронту, основу якого становила демократична, безплатна, загальна, доступна і єдина система освіти, з новим змістом навчання і виховання, адаптованим до нових суспільно-політичних умов. Тому, структурна і програмна реформа стала необхідною для післявоєнної освітньої дійсності.

Перша у звільненій Польщі велика дискусія про систему освіти відбулась на Всепольському освітньому конгресі в м. Лодзь, проведеному в квітні 1945 р. В результаті проведених дискусій перемогла концепція єдиної, загальної, обов'язкової восьмирічної школи для дітей від 7 років і 4-річної середньої загальноосвітньої школи. На жаль, постанови Освітнього конгресу в Лодзі не були втілені в життя. На практиці було впроваджено лише негайні зміни стосовно законодавчих положень, впроваджених реформою Єнджеєвіча, таких напр. як ліквідація організаційних освітніх рівнів на користь введення єдиної семирічної школи, зменшення терміну навчання в гімназії до трьох років (7 клас став відповідником першого класу гімназії) і введення скороченого циклу навчання для старшої молоді і дорослих. Вчителів для початкових шкіл повинні були готувати педагогічні ліцеї, що було також компромісним розв'язанням

²⁸ *Główne problemy oświaty i wychowania na Kielecczyźnie w 40-lecie PRL*, red. J. Krakuski, Z. Ruta, Strzelec, Kielce 1984, s. 53–54. Wiele opracowań obrazujących tajne szkolnictwo na Kielecczyźnie znajduje się w „Biuletynie Kwartalnym Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1971, t. 8, nr 1–4.

дискусії, яка відбувалась в 1945-1947 рр. стосовно принципів освітньої реформи²⁹. Між тим виконання освітньої реформи і швидкість її здійснення суттєво залежали від важкої економічної ситуації в Польщі, недостатньої кількості вчителів і приміщень для навчання. Оскільки влада робила акцент в першу чергу на усуненні наслідків війни і підвищенні організаційного стану шкіл, розвиток восьмирічної школи, який необхідно було здійснити згідно з реформою, відбувався дуже повільно, поки від нього не відмовились взагалі³⁰.

Відмова від принципів реформи, розроблених на Освітньому конгресі в м. Лодзь, означала переведення зусиль на втілення в життя принципу загального навчання на рівні семирічної початкової школи, це було особливо важливим для культурно занедбаного польського села³¹. Зрозуміло, що виконання цього завдання вимагало немалих зусиль. Слід нагадати, що Келецьке воєводство – як одне з найбільш знищених війною, а крім того серйозно економічно і освітньо занедбане в міжвоєнний період – зіткнулось з величезними проблемами відбудови початкової школи в перші роки після визволення Польщі. В основному через відсутність вчителів в 1945/1946 навчальному році не можна було відкрити 230 початкових шкіл (приблизно 15%). А в січні 1947 р. не вистачало приблизно 300 вчителів³². Така винятково складна ситуація з педагогічними кадрами для початкових шкіл поставила перед педагогічними навчальними закладами величезне завдання в області підготовки вчителів. Але це завдання перевищувало можливості цих начальних закладів, особливо в перші роки після визволення Польщі, коли з нуля почали організовувати педагогічні ліцеї, які відповідали вимогам освітньої практики. Проте численні чинники приводили до того, що не завжди вдавалось достосувати ці навчальні заклади до освітніх вимог. Серед багатьох чинників були економічні, соціально-політичні, демографічні умови, а також традиції, стан суспільної свідомості і інші³³. Тому при підготовці вчителів в перші передвоєнні роки існувала тенденція задовільняти в першу чергу кількісні потреби шкіл в педагогічних кадрах. Нemoжливість повного покриття нестачі вчителів була пов'язана з наступними причинами³⁴:

- зменшення кількості педагогічних кадрів прибіл. на 30% в результаті деструктивних дій окупаційної влади,
- швидкий післявоєнний ріст народжуваності, який особливо проявився в 50-і роки (кількість учнів початкових шкіл збільшилась понад 60%),
- динамічний розвиток мережі дитячих садків, початкових шкіл і освітніх закладів,
- відтік вчителів на роботу в інші галузі народного господарства.

²⁹ *Główne problemy oświaty...*, s. 18.

³⁰ W. Wojtyński, *O kształceniu nauczycieli szkół podstawowych w Polsce i świecie*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1970, s. 100.

³¹ *Ibidem*, s. 104.

³² A. Szymański, *Rola liceów pedagogicznych w województwie kieleckim w przygotowaniu kadr dla szkolnictwa podstawowego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 4, s. 538–539.

³³ E. Staszyński, *Kształcenie i doskonalenie nauczycieli w 40-leciu PRL*, IKN, Warszawa 1987, s. 5.

³⁴ *Ibidem*, s. 111.

Основна увага зверталась в першу чергу на якнайшвидшому задоволенні кількісних кадрових потреб шкільництва. Було визнано, що педагогічні ліцеї стануть основними навчальними закладами, які готуватимуть вчителів для початкових шкіл.

Для відновлення діяльності недіючих шкіл в Свентокшиському воеводстві і для піднесення організаційного рівня вже діючих шкіл, потрібно було прибіл. 2,5 тисячі вчителів. Між тим, педагогічні ліцеї могли підготувати на той час лише 120 випускників. Як можна довідатись зі звіту Келецької кураторії, з 1 березня 1946 р. на початок діяльності шкіл чекало 18929 дітей. Щоб пом'якшити брак освітніх кадрів, органи управління освітою прийняли рішення прийняти на роботу в 1945/46 навчальному році 63 вчителів без відповідної професійної кваліфікації³⁵.

«Вказівки щодо організації державних початкових шкіл» в 1944/45 навчальному році, а також постанови Освітнього конгресу в Лодзі чітко визначали, що організація початкової освіти повинна йти в такому напрямку, щоб не лише охопити навчанням всіх дітей шкільного віку, але також дозволити кожній дитині закінчити повну початкову школу. Наступила необхідність реорганізації мережі початкових шкіл, організації повних семирічних загальних шкіл і прив'язання до них неповних шкіл. Здійснення цих вимог в Келецькому регіоні тягнуло за собою необхідність будівництва нових шкільних приміщень, їх обладнання, і перш за все, забезпечення відповідної кількості вчителів. Особливо дбали про це тогочасні працівники Келецької кураторії. Серед них були: Пьотр Орманьчик, Владислав Рушель, Станіслав Старосьцяк, Стефан Войцеховський і Ян Кульпа – відданий ідеї підготовки освітніх кадрів начальник відділу підготовки вчителів³⁶.

Ця велика робота над підвищенням організаційного рівня шкільництва в Келецькому регіоні проявлялась, з одного боку в зменшенні кількості шкіл з одним вчителем і 1–4 класами, а з другого боку в збільшенні кількості повних шкіл з чотирма і більше вчителями і 1–7 класами³⁷.

Кожного року покращувався організаційний рівень шкіл. Якщо в 1945/1946 навчальному році існувало 331 школа з чотирма і більше вчителями, то в 1950/51 навчальному році їх було вже 685, тобто на 107% більше. В той же час істотно зменшувалась кількість шкіл з одним вчителем. Якщо в 1945/46 навчальному році їх було 472, то в 1950/51 навчальному році – лише 309, тобто на 52,7% менше.

В зв'язку зі збільшенням кількості дітей, швидко підвищувався організаційний рівень деяких шкіл. Так було в селі Соколе-Польє, у Влощовському повіті, де в 1945/46 навчальному році була школа з одним вчителем, а в 1952/53 навчальному році в ній працювало вже п'ять вчителів.

Започаткована в 1945–1948 програма розвитку системи початкової освіти, направлена на максимальне підвищення рівня її організації, вступила в вирішальну фазу

³⁵ A. Szymański, *op. cit.*, s. 18.

³⁶ A. Szymański, *Zakłady kształcenia nauczycieli w Kieleckiem w latach 1945–1970*, ZNP, WSP, Kielce 1975, s. 20.

³⁷ *Ibidem*, s. 20.

на початку 50-х років. Якщо в 1948 р. в Келецькому воєводстві було 543 початкові семирічні школи, то в 1950 р. таких шкіл було вже 799, тобто їх кількість збільшилось на 47,1%. Подібна тенденція існувала також в наступні роки і в кінці 1950 р. було вже 1370 повних семирічних шкіл³⁸.

В 1945/46 навчальному році в початкових школах Келецького воєводства працювало 4689 вчителів. В 1950/51 навчальному році кількість працюючих вчителів зросла до 5808 осіб, тобто на 1119 осіб (на 20% більше). Наступні роки принесли також значне збільшення попиту на вчителів. Тому в 1955/56 навчальному році їх кількість становила 7101 осіб, що означає зростання кількості вчителів на 1293 осіб (на 18,3%). В наступні роки попит на освітні кадри зростав із підвищенням організаційного рівня шкіл і збільшенням кількості дітей шкільного віку.

Значний дефіцит освітніх кадрів влада намагалась вирішити за допомогою різних адміністративних заходів, які повинні були заохотити або навіть змусити випускників педагогічних ліцеїв до праці за отриманим фахом. Тому з 1947/48 навчального року було введено обов'язкове трирічне відпрацювання за фахом в школі для тих випускників, які користувались соціальними пільгами (стипендіями, безплатним проживанням в гуртожитку). Вимагались письмові зобов'язання про виконання праці за фахом в школі або повернення вартості навчання в випадку відмови від професії вчителя. Крім того, істотно було обмежено дозволи на продовження освіти в вищих навчальних закладах. До 1949 р. випускник педагогічного ліцею міг почати навчання в виші за згодою куратора освітнього округу. В наступних роках такий дозвіл можна було отримати лише в Міністерстві освіти³⁹. Адміністративні заходи, що ускладнювали випускникам педагогічних ліцеїв подальше навчання, були санкціоновані постановою Ради Міністрів Польщі (від березня 1950 р.), яка впроваджувала обов'язкове трирічне відпрацювання в школі і була початком так званих направлень на роботу, які могло відмінити лише Міністерство Освіти Польщі⁴⁰.

Але кадрові проблеми шкільництва Свентокшиського регіону не були єдиними післявоєнними клопотами. Розбудова системи освіти всіх рівнів спотикалась з чисельними труднощами, не оминаючи також матеріальні проблеми⁴¹, хоча вони тогочасною польською владою вважались пріоритетними⁴². До матеріальних проблем необхідно додати теж інші, які виникли безпосередньо після закінчення війни, тобто великовікова і частково деморалізована окупацією молодь, знищення багатьох будинків, які служили освіті, мала кількість (одне або два) приміщень в школах, які в 1939 р. становили 65% загального житлового фонду в Свентокшиському регіоні і запекла класова боротьба про політичне забарвлення польської школи.

³⁸ J. Kulpa, *op. cit.*, s. 9.

³⁹ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty z 1949 r. Nr 7, poz. 125.

⁴⁰ Dz. U. z 1950 r. Nr 10, poz. 130 (dalej: Dz. U. PRL).

⁴¹ Statystyka szkolnictwa 1936/37 – Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1938, s. 50.

⁴² B. Ratuś, *Licea pedagogiczne w Polsce Ludowej 1944–1970. Działalność dydaktyczno-wychowawcza*, PWN, Warszawa–Poznań 1974, s. 17.

Непростим було також розв'язання проблеми адаптації організації дидактичної праці для учнів з різним рівнем знання польської мови, до їх загального інтелектуального і культурного рівня, а також структури віку. Не менші перешкоди на шляху до нормалізації внутрішнього життя в школі створювала текучість учнів, яка була пов'язана з характерною для тих років міграцією населення. Кожна зі згаданих проблем певною мірою гальмувала темп організаційної діяльності, звужувала можливості розвитку і обмежувала сферу впливу вже існуючих установ, винятково слабкий рівень навчального обладнання разом з суттєвим браком освітніх кадрів не встигав за суспільними потребами. З наведених тут проблем при реалізації політики динамічного розвитку початкової і середньої освіти найбільш обтяжливою виявилась нестача вчителів, яка збільшувалась в результаті відтоку педагогічних кадрів до інших професій. Як випливає з досліджень В. Івановського, в 1952/53-1963/64 навчальних роках від педагогічної практики з різних причин відмовилось в загальному 146 тис. осіб⁴³. Чисельні приклади відмови від праці в школі проявились вже в 1945 р., коли до інших професій відійшло біля 3500 вчителів⁴⁴. До 1946 р. працю вчителя покинуло 6000 осіб⁴⁵. На початку 1947/48 навчального року до праці не приступило біля 1000 вчителів. Наведені цифри підтверджують, що професія вчителя ставала все менш привабливою і втрачала свій колишній престиж і суспільний ранг. Серед головних причин щорічного зміни свого фаху чисельною групою вчителів переважали чинники побутового характеру.

Назваючи часті зміни в зарплаті, професія вчителя постійно знаходилась в групі низькооплачуваних професій⁴⁶. Ці проблеми не залишились поза увагою з'їздів Спілки польського вчителства, і з максимальною обережністю були окреслені на освітньому з'їзді в 1957 р.⁴⁷ Але лише в 1972 р. були прийняті рішення, завдяки яким професія вчителя стала матеріально більш привабливою⁴⁸.

Не менш важкою проблемою для професії вчителя в минулі роки була відсутність нестача житла. В результаті дослідження цієї проблеми Головним правлінням Спілки польського вчителства і Міністерством освіти Польщі, виконаного в 1962 р.,

⁴³ W. Iwanowski, *Kadry nauczycielskie*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1968, s. 56.

⁴⁴ A ZG ZNP, Stenogram z konferencji w sprawie poprawy bytu nauczycieli, 10 XII 1945 r. (Archiwum Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego).

⁴⁵ A ZG ZNP – Memoriał ZG ZNP skierowany do prezesa Rady Ministrów z listopada 1946 r.

⁴⁶ W latach 1950–1965 Rada Ministrów podejmowała sześć razy decyzje (w latach 1954, 1956, 1958, 1960, 1963, 1965) dotyczące płac nauczycielskich („Biuletyn Organizacyjny” 1969, nr 5/47). Nazwano te decyzje zasadniczymi, ponieważ odnosiły się do wszystkich nauczycieli szkół podstawowych i średnich. Pełne teksty kolejnych rozporządzeń zawierają następujące numery Dziennika Ustaw: z 1954 Nr 2, poz. 103, z 1956 r. Nr 37, poz. 168, z 1958 r. Nr 52, poz. 249, z 1960 r. Nr 38, poz. 223, z 1963 r. Nr 44, poz. 248, z 1965 r. Nr 44, poz. 275.

⁴⁷ W dokumentach zjazdowych czytamy m.in.: „Dawaliśmy młodym nauczycielom wykształcenie ogólne, niższe od absolwenta liceum ogólnokształcącego, wypuszczaliśmy w wieku 17–18 lat młode dziewczęta (gdyż one stanowiły ponad 80% absolwentów liceum ogólnokształcącego), mówiąc im, że mają być motorem rewolucji kulturalnej w naszym społeczeństwie” (Zjazd oświatowy 2–5 maja 1957 r., Warszawa 1957, s. 327).

⁴⁸ Szczegółowy materiał na ten temat zawiera rozporządzenie Rady Ministrów z 27 IV 1972 r. w sprawie uposażenia nauczycieli i nauczycieli akademickich (Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1972, nr 16, poz. 114).

виявилось, що у всій Польщі без житла і без нормальних житлових умов перебувало 54148 сімей (25,4%), в тому числі без житла було 24669 (11,6% загальної кількості)⁴⁹.

Подібне поцентне співвідношення мала також ситуація з потребами на житло в Келецькому регіоні. Коротко обговорені тут матеріальні і житлові проблеми вчителів, а також все вищі вимоги до цієї професії з боку влади і суспільства мали вплив на відхід вчителів від своєї професії до іншої, яка запевнювала більш корисні умови існування. Сама ідея праці вчителя втрачала свій колишній престиж, послаблюючи зацікавленість педагогічною діяльністю серед молоді. З іншого боку, вчителі Келецького регіону в минулі роки були органічною частиною тієї інтелегенції, що висловлювалась за поширенням освіти, повністю віддаючись дидактично-виховній праці в сільському середовищі, і які заслужено вважались найактивнішими громадськими працівниками.

Висновки. Отже, умови підготовки і праці вчителів в перші роки після закінчення II світової війни були дуже важкими. Значно зменшилась кількість освітніх кадрів, зменшилась також кількість шкільних приміщень і дидактична база в Польщі. Перед польським народом виникло завдання відбудови системи освіти Польщі, що було надзвичайно складним завданням в нових політико-економічних умовах.

Бібліографія

Архіви

Келецький державний архів

Podrygałło S., Fragmenty wspomnień z okresu pracy w tajnej oświacie w czasie okupacji hitlerowskiej 1939–1945 w województwie kieleckim (maszynopis).
Urząd Szkolny Kielecki, sygn. 2.

Келецький державний архів, Відділення в Сандомирі

Szkoła Podstawowa w Szczecze, sygn. 67.

Радомський державний архів

Sprawozdanie kierownika wydziału wiedzy i nauki urzędu Gubernatora Radomskiego (maszynopis bez tytułu i autora).

Архіви ZG ZNP

Memoriał ZG ZNP do prezesa Rady Ministrów z listopada 1946 r.
Stenogram z konferencji w sprawie poprawy bytu nauczycieli, 10 XII 1945 r.
sygn. 24/21.

⁴⁹ Bliższe dane o warunkach mieszkaniowych nauczycieli w poszczególnych województwach znajdują się w pracy W. Iwanowskiego, *op. cit.*, s. 141.

Нормативні акти

Dziennik Rozporządzeń GG z 1939 r. Nr 3.

Dz. U. z 1932 r. Nr 38; z 1950 r. Nr 10; z 1954 r. Nr 2; z 1956 r. Nr 37; z 1958 r. Nr 52; z 1960 r. Nr 38; z 1963 r. Nr 44; z 1965 r. Nr 44; z 1972 r. Nr 16.

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty z 1949 r. Nr 7, poz. 125.

Дослідження

Artymiak A., *Kartki z kroniki tajnego szkolnictwa średniego w powiecie jędrzejowskim 1939–1945*, Drukarnia „St. Górka”, Jędrzejów 1945.

Bromberek B., *Zasady organizacyjne i programowe studiów nauczycielskich w Polsce (lata 1918–1932)*, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1964.

Główne problemy oświaty i wychowania na Kielecczyźnie w 40-leciu PRL, red. J. Krasuski, Z. Rut, Strzelec, Kielce 1984.

Grünberg K., *SS – czarna gwardia Hitlera*, Książka i Wiedza, Warszawa 1975.

Historia wychowania wiek XX, red. J. Miąso, PWN, Warszawa 1984.

Iwanowski W., *Kadry nauczycielskie*, PZWS, Warszawa 1968.

Kulpa J., *Kształcenie nauczycieli w Polsce Ludowej*, PWN, Kraków 1969.

Massalski A., *Szkolnictwo na Kielecczyźnie w okresie okupacji 1939–1945*, PWN, Warszawa 1975.

Nauczyciele Kielecczyzny w walce o szkołę polską w latach okupacji 1939–1945, red. J. Krasuski, J. Kupiec, A. Massalski, S. Ośko, J. Staniszewski, Wydawnictwo ZNP Kielce, Kielce 1979.

Organizacja systemu edukacyjnego w Polsce w latach 1932–1933. Antologia dokumentów i materiałów, red. T. Gomuła, J. Krasuski, S. Majewski, Strzelec, Kielce 1994.

Pęcherski M., Świątek M., *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977. Podstawowe akty prawne*, PWN, Warszawa 1978.

Ratuś B., *Licea pedagogiczne w Polsce Ludowej 1944–1970. Działalność dydaktyczno-wychowawcza*, PWN, Warszawa–Poznań 1974.

Staszyński E., *Kształcenie i doskonalenie nauczycieli w 40-leciu PRL*, IKN, Warszawa 1987.

Szempruch J., *Pedagogiczne kształcenie nauczycieli wobec reformy edukacji w Polsce*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Rzeszów 2000.

Szymański A., *Zakłady kształcenia nauczycieli w Kieleckiem w latach 1945–1970*, ZNP, WSP, Kielce 1975.

Wojtyński W., *O kształceniu nauczycieli szkół podstawowych w Polsce i świecie*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1970.

Wroczyński R., *Dzieje oświaty polskiej*, t. 2, Wydawnictwo Żak, Warszawa 1996.

Wróblewska T., *Uniwersytety Rzeszy w Poznaniu i Strasburgu jako model hitlerowskiej szkoły wyższej na terytoriach okupowanych*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1987.

Z dziejów walk partyzanckich na Kielecczyźnie 1939–1945, Muzeum Świętokrzyskie, Kielce 1971.

Журнали

„Ikar” 1994, № 6.

„Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, т. 3; 1973, № 4.

Інший

„Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1971, т. 8, № 1–4.

„Biuletyn Organizacyjny Rady Ministrów” 1969, № 5/47.

Ма́czyński Т., *Lata grozy, terroru i walki na Kielecczyźnie 1939–1945* (maszynopis), Okręgowa KBZHWP w Kielcach.

Statystyka szkolnictwa 1936/37, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1938.

Анотація

У статті досліджено особливості функціонування навчальних закладів для вчителів після реформи 1932 року, а також умови їх підготовки під час окупації і в перший період існування Польської Народної Республіки.

Ключові слова: педевтологія, вчитель, підготовка і професійне вдосконалення, реформа, початкова школа, педагогічні ліцеї, гімназія

Abstract

The article examines the peculiarities of the functioning of educational institutions for teachers after the reform of 1932, as well as the conditions of their training during the occupation and in the first period of the existence of the Polish People's Republic.

Keywords: pedeutology, teacher, training and professional improvement, reform, primary school, pedagogical lyceums, gymnasium

Streszczenie

W artykule omówiono specyfikę funkcjonowania placówek oświatowych dla nauczycieli po reformie z 1932 r., a także warunki ich przygotowania podczas okupacji oraz w pierwszym okresie istnienia PRL.

Słowa kluczowe: pedeutologia, nauczyciel, doskonalenie zawodowe, reforma, szkoła podstawowa, licea pedagogiczne, gimnazjum

ПРИМІТКА ПРО АВТОРА

Dr Ruslan Yakovyshyn (Ruslan Jakowyszyn) – доктор гуманітарних наук у галузі педагогіки. Випускник Тернопільського експериментального вищого педагогічного училища (Україна). Ректор Люблінського університету прикладних наук у Риках. Цікавиться питаннями педагогіки релігії, сім'ї, виховання молоді та аналізом культури суспільства. Автор 4 монографій, 5 науково-методичних дисертацій та понад 90 публікацій, більшість з яких опубліковано у провідних фахових виданнях.

ARKADIUSZ WEREMCZUK

Warsaw University of Life Sciences – SGGW, Institute of Economics and Finance

ORCID: 0000-0002-6839-8508

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN TOURISM

ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ I TECHNOLOGIE INFORMACYJNE W TURYSTYCE

Introduction

In the contemporary era, where globalization and digitization are at the forefront, the tourism sector stands as a vital component of global economic prosperity. It not only serves as a bridge between diverse cultures but also significantly contributes to the GDP of numerous nations. However, the expansive growth of this sector brings forth substantial environmental and social challenges, necessitating a shift towards more sustainable practices. Amidst this backdrop, information technology (IT) has surfaced as a pivotal force in steering the tourism industry towards sustainability. This article delves into the intricate relationship between sustainable development and information technologies in tourism, underscoring the pivotal role that IT plays in mitigating environmental impacts, enhancing social and economic benefits, and fostering sustainable tourism development. The discourse on sustainable tourism is multifaceted, involving an array of strategies aimed at balancing the needs of tourists with those of the natural and socio-cultural environments. As such, this paper endeavors to explore the various dimensions of sustainable tourism, including the development of sustainable strategies, the assessment of tourism's environmental impacts alongside technological interventions, and the exploration of socio-economic advantages inherent in sustainable tourism practices.

In synthesizing the role of information technologies in sustainable tourism, this paper posits that IT is not merely a facilitator but a transformative agent that can lead to the actualization of the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs) within the tourism industry. From leveraging big data for better resource management to employing artificial intelligence for enhancing visitor experiences while minimizing ecological footprints, IT offers a spectrum of solutions to the complex challenges faced by sustainable tourism. By highlighting these technological advancements and their applications in real-world scenarios, the paper seeks to contribute valuable insights into the ongoing discourse on sustainable tourism and its future trajectory. In conclusion, as the world continues to

navigate the challenges of sustainability in the face of growing tourism demand, the integration of information technology within this sector emerges as a beacon of hope. This paper aims to pave the way for further research and implementation of IT-driven solutions in tourism, ultimately contributing to a more sustainable and equitable global tourism industry.

The Role of Information Technology in Sustainable Tourism

The pervasive integration of information technology in sustainable tourism has manifested in several key areas, fundamentally altering the landscape of travel and destination management. One such area is the enhanced ability of stakeholders to communicate and coordinate, which is essential in the multifaceted domain of sustainable tourism. For instance, technology has enabled the creation of platforms where stakeholders ranging from local communities to tourism businesses can exchange information, align their efforts, and collaboratively work towards sustainability goals. Moreover, these technological advancements have not only facilitated the promotion and marketing of sustainable tourism initiatives but have also created innovative channels that cater to the conscientious traveler. With the aid of digital tools, destinations can now present their commitment to sustainability in a transparent and engaging manner, reaching a broader audience and fostering an informed and responsible tourist base. Furthermore, the pivotal role of technology in collecting, analyzing, and utilizing data cannot be overstated¹. By leveraging digital analytics and feedback mechanisms, sustainable tourism practices can be monitored and refined, ensuring that the objectives of environmental preservation and socio-economic benefits are met. In this way, information technology acts as a vital cog in the machinery of sustainable tourism, not just as a facilitator of communication and marketing, but as a comprehensive system that supports, enhances, and ensures the continual improvement of sustainable tourism practices.

Within the accommodations sector, the adoption of advanced information technologies has been pivotal in enhancing sustainable tourism practices. Energy-efficient appliances and smart systems represent a significant step forward in reducing the environmental impact of hotels and other lodging facilities. For instance, smart thermostats and LED lighting are not only cost-effective but also substantially decrease energy consumption, contributing to a lower carbon footprint for these establishments². Similarly, tour operators are increasingly leveraging technology to improve their sustainability efforts. GPS tracking systems enable them to optimize travel routes, thereby minimizing carbon emissions and promoting more eco-friendly tourism experiences. Moreover, the use of specialized applications allows for real-time monitoring of water usage, providing tour operators with the necessary insights to manage this vital resource more effectively³. These proactive

¹ Information and Communication Technology for Sustainable Tourism Development, link.springer.com/10.1007/978-3-030-48652-5_103.

² *Sustainable Tourism | Leveraging Technology*, www.techspian.com.

³ *Ibidem*.

measures underscore the role of information technologies as indispensable tools in the pursuit of sustainable tourism, aligning with the previous discussion on how IT facilitates communication, marketing, and data analysis within the industry.

The integration of information and communication technology (ICT) into sustainable tourism development is multifaceted, encompassing various innovative tools and systems that can lead to significant improvements in efficiency and environmental stewardship. Destination Management Systems (DMS), for instance, are sophisticated platforms that enable the comprehensive management of tourism services, providing a centralized approach to monitor and promote sustainable practices within tourist destinations⁴. These systems can facilitate the reduction of waste and emissions by optimizing resource allocation and streamlining operations, which are essential steps toward the minimization of the tourism sector's ecological footprint⁵. Furthermore, the utilization of ICT in tourism goes beyond operational enhancements; it fosters collaboration between different stakeholders by collecting and analyzing data, which can be used to create value and develop innovative sustainability strategies⁶. This collaborative approach, enabled by the smart treatment of data, ensures that sustainability is not merely an afterthought but a core component of tourism management, where technology acts as an enabler rather than the sole solution⁷. The adoption of such technology, as highlighted in the investigative study into the uses of ICT for sustainable tourism, underscores the importance of technological solutions in addressing the sustainability crisis faced by the tourism industry⁸.

Sustainable Tourism Development Strategies

The concept of sustainable tourism development hinges on the delicate balance between environmental preservation, cultural integrity, economic growth, and the well-being of local communities. A promising avenue for achieving this equilibrium is the strategic focus on rural tourism, particularly in areas whose unique cultural heritage and traditions can be leveraged as valuable tourism products. Rural tourism not only contributes to the diversification and enrichment of the tourism industry, but it also plays a pivotal role in the sustainable development of rural economies, as evidenced by its significant impact on Romania's tourism sector. The emphasis on rural tourism aligns with the broader adoption and development of sustainable tourism practices, which are critical for ensuring that tourism development is both environmentally sustainable and culturally sensitive. This approach is particularly relevant in post-conflict destinations, where rural tourism

⁴ How technology can contribute to more sustainable future of tourism, www.tourismmarketingandmanagement.com.

⁵ Y. El Archi, B. Benbba, M. Kabil, L. Dávid, *Digital Technologies for Sustainable Tourism Destinations: State of the Art and Research Agenda*, www.mdpi.com/2076-3387/13/8/184.

⁶ *Enhancing sustainable development through tourism digitalisation: a systematic literature review*, www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9734436/.

⁷ *Shaping the View on Technology and Sustainable Tourism*, www.linkedin.com.

⁸ *ICT and its Role in Sustainable Tourism Development*, www.academia.edu.

can serve as a catalyst for redevelopment and the restoration of social and economic infrastructures. By fostering the unique identities of these destinations through sustainable tourism practices, there is a potential to not only financially benefit the region but also contribute to social cohesion, job creation, nature conservation, and the revitalization of underdeveloped rural areas⁹.

Advancing beyond the digital facilitation of sustainable tourism, the alignment of tourism development with sustainability principles necessitates a strategic and analytical approach. The utilization of SWOT analysis, as exemplified in the study of Białowieża National Park (BNP), provides a systematic framework to examine the specific components of sustainable tourism development¹⁰. This methodological tool enables policymakers to identify strengths, weaknesses, opportunities, and threats in the context of aligning tourism with environmental, economic, and social sustainability. The case of BNP reveals that such analyses are crucial for evaluating the compatibility of tourism strategies with the overarching goals of sustainability. Similarly, in the context of Poland, selected tourism development strategies have been scrutinized with respect to their alignment with sustainable tourism principles, ensuring that the chosen approaches support long-term ecological balance and cultural preservation¹¹. These strategies suggest a proactive role for governments, as seen in developing countries like Cambodia, where governmental endorsement of sustainable tourism reflects the growing recognition of its importance as a viable development strategy¹². The integration of these analytical tools and governmental support reinforces the notion that sustainable tourism development is not merely an environmental concern but a comprehensive strategy that encompasses a wide array of socio-economic dimensions¹³.

While technological innovations such as GPS tracking and Destination Management Systems (DMS) provide practical tools for managing the environmental impacts of tourism, the implementation of sustainable tourism strategies often requires a comprehensive understanding of the specific challenges and opportunities present within a destination. The application of a SOWT (Strengths, Opportunities, Weaknesses, Threats) analysis, as conducted on Białowieża National Park (BNP) in Poland, is an illustrative example of how destinations can examine the various facets of sustainable tourism development¹⁴. This analytical approach enables stakeholders to identify the strengths to capitalize on and weaknesses to mitigate within the context of Poland's national tourism strategies and the

⁹ M. Coroş, O. Gică, A. Yallop, *Innovative and sustainable tourism strategies: A viable alternative for Romania's economic development*, www.emerald.com.

¹⁰ A. Reihanian, N. Mahmood, E. Kahrom, *Sustainable tourism development strategy by SWOT analysis: Boujagh National Park, Iran*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211973612000608.

¹¹ M. Nowacki, J. Kowalczyk-Anioł, *Strategic planning for sustainable tourism development in Poland*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13504509.2018.1432513.

¹² R. Carter, S. Thok, V. O'Rourke, *Sustainable tourism and its use as a development strategy in Cambodia: a systematic literature review*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09669582.2014.978787.

¹³ F. Neto, *A new approach to sustainable tourism development: Moving beyond environmental protection*, onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1477-8947.00056.

¹⁴ A. Reihanian, N. Mahmood, E. Kahrom, *op. cit.*

principles of sustainable tourism development¹⁵. Moreover, the case of Cambodia shows that while governments in many developing countries may endorse sustainable tourism as a development strategy, the practical application of these strategies can be fraught with challenges, requiring a tailored approach that accounts for local conditions and cultural sensitivities¹⁶. The methodological stance focusing on case research, as used in the examination of Romanian sustainable tourism practices, further underscores the importance of context-specific strategies that are informed by in-depth, localized insights¹⁷. This focus on the unique characteristics of each destination is critical in ensuring that sustainable tourism strategies are not only theoretically sound but also pragmatically viable and aligned with broader national tourism objectives¹⁸.

Environmental Impacts of Tourism and Technological Solutions

The environmental ramifications of tourism are both direct and indirect, shaping local ecosystems and contributing to broader global environmental change. For instance, activities such as jet skiing are immensely detrimental due to their high fuel consumption and the limited number of participants they accommodate at one time, leading to a disproportionate ecological footprint per individual engaged in such recreation. Conversely, less environmentally taxing activities like snorkeling, canoeing, and stand-up paddleboarding are deemed sustainable, as they engender minimal disturbance to marine habitats and are often powered by human effort rather than fossil fuels¹⁹. However, even the more benign activities can have a significant cumulative impact. When numerous tourists engage in snorkeling or other interactions with delicate ecosystems like coral reefs, the risk of damage through trampling or the illegal collection of reef species becomes a pressing concern²⁰. Consequently, the scale and type of tourism, bolstered by the choices tourists make during their travels, play a pivotal role in determining the extent of environmental degradation, underlining the imperative for regulation and the promotion of sustainable practices by both local authorities and the tourism industry²¹.

Building upon the foundation of communication and data analysis through information technology, the adoption of more advanced technological solutions is pivotal in mitigating the environmental impacts of tourism. One such advancement is the Life Cycle Assessment (LCA) methodology, which, when integrated with modern smartphone technology,

¹⁵ M. Nowacki, J. Kowalczyk-Anioł, *op. cit.*

¹⁶ R. Carter, S. Thok, V. O'Rourke, *op. cit.*

¹⁷ M. Coroş, O. Gică, A. Yallop, *op. cit.*

¹⁸ K. Simpson, *Strategic planning and community involvement as contributors to sustainable tourism development*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13683500108667880.

¹⁹ S. Candia, F. Pirlone, *Sustainability | Free Full-Text | Tourism Environmental Impacts Assessment to Guide Public Authorities towards Sustainable Choices for the Post-COVID Era*, www.mdpi.com/2071-1050/14/1/18.

²⁰ S. Gössling, *Global environmental consequences of tourism*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959378002000444.

²¹ H. Briassoulis, *Environmental Impacts of Tourism: A Framework for Analysis and Evaluation*, link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-015-9584-1_2.

can empower tourists to make informed, environmentally-conscious decisions regarding their travel choices. By providing real-time data on the sustainability of different modes of transport, types of accommodation, and tourist activities, LCA tools can guide tourists towards options with a reduced ecological footprint²². Furthermore, the integration of Information and Communication Technology (ICT) tools and applications specifically designed for tourism can significantly enhance the sustainability of the services offered. These tools cater not only to operational efficiency but also to increasing environmental awareness among both providers and consumers of tourism services. In this context, the mode of transportation becomes a crucial decision point for tourists concerned with their environmental impact. By promoting public transportation options, such as train travel, through these ICT tools, tourists are more likely to choose the most environmentally friendly means of transportation, thereby reducing their overall impact at the destination²³. These technological solutions, therefore, offer a meaningful pathway to align the growth of the tourism industry with the urgent need for environmental conservation.

Building on the foundational use of GPS tracking and apps to monitor carbon emissions and water usage, the hospitality industry can further leverage information technology to enhance environmental management. Information analysis and report management systems, as denoted by, serve a critical function in the aggregation and interpretation of environmental data. These systems can process large volumes of information, enabling hospitality companies to identify trends, make informed decisions, and report on their environmental performance with greater accuracy. Integration of these systems is increasingly important as companies strive to meet environmental regulations and report to stakeholders with transparency. Additionally, the implementation of Enterprise Resource Planning (ERP) systems, mentioned in, can streamline business processes to optimize resource use and minimize waste. By coordinating various operations such as supply chain management, procurement, and inventory control, ERP systems ensure that the environmental impact of each activity is minimized, which can lead to significant reductions in a company's overall environmental footprint. Furthermore, ambient intelligence technologies, as indicated in, which incorporate context-aware computing to adapt to the user's needs, can be employed to manage energy consumption in smart buildings, thereby reducing the environmental burden. These intelligent systems can autonomously adjust heating, ventilation, and air conditioning based on occupancy and weather conditions, promoting energy efficiency within the hospitality sector. Collectively, these technological solutions not only aid in the monitoring and management of environmental effects but also contribute to the sustainable evolution of the industry²⁴.

²² S. Candia, F. Pirlone, *op. cit.*

²³ S. Gössling, *op. cit.*

²⁴ M. Ruiz-Molina, I. Gil-Saura, *Good Environmental Practices for Hospitality and Tourism: The Role of Information and Communication Technologies*, www.emerald.com.

Social and Economic Benefits of Sustainable Tourism

Sustainable tourism encompasses a myriad of practices, each aimed at cultivating a harmonious interaction between visitors and host communities, ultimately fostering an environment where mutual respect and economic benefit can flourish²⁵. At the core of sustainable tourism is the principle of social equity, which dictates that the benefits of tourism should be fairly distributed among all stakeholders, especially local populations. This model of tourism is not a monolith but is expressed through various forms, including ecological, rural, and community tourism, all of which prioritize the well-being of local residents and their surroundings²⁶. One of the key social benefits arising from sustainable tourism is job creation, which provides local communities with the opportunity to improve their livelihoods directly through engagement with the tourism sector²⁷. Moreover, sustainable tourism is structured with management systems that are designed to ensure that these social benefits are not an afterthought but a central goal of tourism development, thereby maximizing the positive experiences of both the tourists and the hosts while minimizing any potential negative social impacts²⁸.

Building on the advancements in information technology that have improved communication and coordination among stakeholders, sustainable tourism promotes economic growth through a multifaceted approach. Primarily, it focuses on maintaining the integrity of destinations by ensuring that tourism has a low impact on natural environments and local cultures, thereby preserving the attractions that draw tourists and stimulate economic activity²⁹. The concept of “green tourism” further supports this by advocating for tourism practices that not only minimize environmental damage but also enhance local cultural elements, which can lead to an increase in the uniqueness and competitiveness of a destination³⁰. Moreover, the responsible tourism movement, which is part of the broader sustainable tourism framework, contributes to economic growth by aiming to valorize the tourism economy. This movement helps manage resources in a way that maximizes the benefits for local communities and ensures that economic gains are distributed equitably, fostering a more sustainable economic development³¹. These principles, when integrated into the tourism strategy of a region, can lead to the identification of factors that bolster both economic and sustainable development, such as favorable trade policies, and could potentially measure the economic benefits of transitioning to more sustainable

²⁵ J. Brunej, “Research in Hospitality Management” 2022, 12 (2), p. 133–141, <https://doi.org/10.1080/22243534.2022.2133070>.

²⁶ I. Juganaru, M. Juganaru, A. Anghel, *Sustainable Tourism Types*, www.ceeol.com/search/article-detail?id=126534.

²⁷ B. Sofronov, *Impact of Sustainable Tourism in the Travel Industry*, www.ceeol.com/search/article-detail?id=673573.

²⁸ S. Creaco, G. Querini, *The Role of Tourism in Sustainable Economic Development*, www.econstor.eu/handle/10419/115956.

²⁹ B. Sofronov, *op. cit.*

³⁰ G. Yfantidou, M. Matarazzo, *The Future of Sustainable Tourism in Developing Countries*, onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/sd.1655.

³¹ I. Juganaru, M. Juganaru, A. Anghel, *op. cit.*

tourism practices³². By applying these sustainable principles, tourism can become a long-term driver of economic prosperity without depleting the very resources it relies upon.

Building on the premise that technology underpins the pursuit of sustainable tourism development, it is instructive to explore how it specifically augments socio-economic benefits within this sector. The concept of “green tourism” has emerged as a critical subset of sustainable tourism, focusing on the enhancement of local cultural elements and advocating for tourism development that is conscientiously sustainable³³. This approach is not to be conflated with ecotourism, which, while an important aspect, represents only a fraction of the wider sustainable tourism spectrum³⁴. Responsible tourism, as a social movement, leverages technology to monitor and valorize the tourism economy, ensuring the protection and promotion of cultural, economic, and environmental resources³⁵. Technological advancements facilitate the identification of factors that can amplify economic growth and sustainability, enabling destinations to measure their sustainability and reap greater economic benefits³⁶. This is particularly relevant when considering the social impacts of tourism, where technology must be employed with a clear focus on the social meanings and functions for the local populace, ensuring that the benefits of tourism are equitably distributed and culturally sensitive³⁷. Thus, technology serves as a linchpin in the actualization of sustainable tourism’s triple bottom line: ecological, cultural, and socio-economic prosperity³⁸.

Case Studies and Future Trends in Sustainable Tourism Technology

One illustrative example of successful technology integration in sustainable tourism is the adoption of life cycle analysis and technology road mapping in tourism planning. Technology road mapping serves as an essential tool for tourism managers, allowing them to anticipate advancements and align their operational strategies with sustainable development goals. By integrating life cycle analysis, which is still relatively underutilized in the field, managers can assess the environmental impact of tourism-related activities from inception to completion. This holistic approach ensures that all facets of the tourism experience are considered, leading to more informed decision-making that supports sustainability efforts³⁹. Moreover, the implementation of new communication technologies is enhancing the way tourism businesses interact with customers and manage their resources. These technologies facilitate better information sharing, improve customer engagement, and enable more

³² F. Cerina, A. Markandya, M. McAleer, *Economics of Sustainable Tourism*, books.google.com.

³³ G. Yfantidou, M. Matarazzo, *op. cit.*

³⁴ B. Sofronov, *op. cit.*

³⁵ I. Juganaru, M. Juganaru, A. Anghel, *op. cit.*

³⁶ F. Cerina, A. Markandya, M. McAleer, *op. cit.*

³⁷ J. Saarinen, *Communities and Sustainable Tourism Development: Community Impacts and Local Benefit Creation Tourism*, books.google.com.

³⁸ S. Creaco, G. Querini, *op. cit.*

³⁹ S. Gore, N. Borde, P. Hegde Desai, *Assessment of Technology Strategies for Sustainable Tourism Planning*, www.emerald.com.

efficient use of resources, thereby contributing to the sustainability of the industry⁴⁰. Case studies such as those from the Bahamas and Barbados further demonstrate the impact of technological innovation on sustainable tourism. These destinations have successfully leveraged technology to reduce the real costs of travel and implement sustainable practices that benefit both the environment and the economy⁴¹. Each case presents a unique narrative, yet together they form a pattern of emerging trends that underline the importance of technology in the pursuit of sustainable tourism objectives⁴².

As we delve into the potential impacts of emerging technologies on sustainable tourism, a nuanced understanding emerges, revealing a landscape rife with both promise and caution. Artificial intelligence, the internet of things, and big data are among the pivotal trends poised to revolutionize sustainable tourism by enabling more efficient resource management and enhancing visitor experiences through personalization and interactive platforms. Yet, this technological transformation is accompanied by an intricate tapestry of implications, as the study underscores the coexistence of risks and benefits inherent in the adoption of such innovations. For instance, while artificial intelligence can optimize energy use in hospitality, concerns about data privacy and the loss of human touch in service provision cannot be overlooked. Moreover, the study sets forth a research agenda that could serve as a beacon for future explorations, highlighting the need to assess the ramifications of digital disruption on the sector. This agenda, importantly, lays the groundwork for stakeholders to navigate the complexities of integrating cutting-edge technologies while preserving the core values of sustainable tourism. By providing a structured summary, categorized by topical orientation and stakeholder type, the study facilitates a clearer understanding of the digital revolution's diverse facets and potential pathways⁴³. Consequently, this aids industry leaders and policymakers in crafting strategies that leverage technology to foster sustainability without succumbing to the pitfalls of unchecked innovation.

Building on the utilization of GPS tracking and applications by tour operators as well as the implementation of Destination Management Systems (DMS), the academic community has also shown increasing interest in the intersection of information technology and sustainable tourism. The analysis of publication patterns provides insight into how the field is evolving over time, with a particular emphasis on the digital technology adoption in sustainable tourism destinations. This trend is supported by the data which indicates a general upward trajectory in the number of publications from 2003 to 2022, highlighting a growing academic and practical interest in the topic. Specifically, the year 2021 marked a watershed moment in scientific production within this niche, where a peak of 211 articles were published, demonstrating a significant surge in research and presumably, the development of new technologies and methodologies for sustainable tourism. This surge also suggests a maturing of the field, as researchers build upon previous work

⁴⁰ A. Ali, A.J.Frew, *ICT and Sustainable Tourism Development: an Innovative Perspective*, www.emerald.com.

⁴¹ D. Weaver, *Sustainable tourism*, www.taylorfrancis.com.

⁴² L. Ruhanen, C. Moyle, B. Moyle, *New Directions in Sustainable Tourism Research*, www.emerald.com.

⁴³ S. Loureiro, J. Nascimento, *Shaping a View on the Influence of Technologies on Sustainable Tourism*, www.mdpi.com/2071-1050/13/22/12691.

to identify and fill gaps in the literature, as well as to propose future research directions that could further enhance the role of digital technology in fostering sustainable practices within the tourism industry. The steady increase in publications from 2016 to 2020 further underscores the consistent and growing interest in leveraging technology for sustainable tourism, laying the groundwork for the peak in 2021⁴⁴. This burgeoning body of literature serves as a testament to the field's dynamism and its critical role in shaping the future of sustainable tourism through innovative technological solutions.

Conclusions

The paper highlights the pivotal role of information technology in enhancing sustainable tourism practices. The integration of information and communication technology (ICT) into sustainable tourism development is multifaceted, encompassing various innovative tools and systems that can lead to significant improvements in efficiency and environmental stewardship. The increasing interest in leveraging technology for sustainable tourism lays the groundwork for future research directions that could further enhance the role of digital technology in fostering sustainable practices within the tourism industry. The discussion underscores the importance of technology in collecting, analyzing, and utilizing data to ensure that sustainability is not merely an afterthought but a core component of tourism management. The collaborative approach, enabled by the smart treatment of data, ensures that the objectives of environmental preservation and socio-economic benefits are met. The utilization of ICT in tourism goes beyond operational enhancements; it fosters collaboration between different stakeholders by collecting and analyzing data, which can be used to create value and develop innovative sustainability strategies. The paper highlights the critical role of rural tourism in the sustainable development of rural economies, as evidenced by its significant impact on Romania's tourism sector. The growing interest in leveraging technology for sustainable tourism demonstrates the field's dynamism and its critical role in shaping the future of sustainable tourism through innovative technological solutions. The discussion provides a systematic framework to examine the specific components of sustainable tourism development, ensuring that sustainable tourism strategies are not only theoretically sound but also pragmatically viable and aligned with broader national tourism objectives. Overall, the paper emphasizes the importance of information technology in enhancing sustainable tourism practices and provides a roadmap for future research in the field. Information technology emerges as a beacon of hope in navigating the sustainability challenges faced by the tourism sector. By leveraging IT-driven solutions, the industry can pave the way for a more sustainable and equitable global tourism industry. The paper calls for further research and implementation of innovative technologies to enhance the sustainability of tourism practices, ultimately contributing to the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs).

⁴⁴ Y. El Archi, B. Benbba, M. Kabil, L. Dávid, *Digital Technologies for Sustainable Tourism Destinations: State of the Art and Research Agenda*, www.mdpi.com/2076-3387/13/8/184.

References

- Ali A., Frew A.J., *ICT and sustainable Tourism Development: an Innovative Perspective*, www.emerald.com.
- Briassoulis H., *Environmental Impacts of Tourism: A Framework for Analysis and Evaluation*, link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-015-9584-1_2.
- Brunej J., "Research in Hospitality Management" 2022, 12 (2), p. 133–141, <https://doi.org/10.1080/22243534.2022.2133070>.
- Candia S., Pirlone F., *Sustainability | Free Full-Text | Tourism Environmental Impacts Assessment to Guide Public Authorities towards Sustainable Choices for the Post-COVID Era*. Retrieved January 26, 2024, www.mdpi.com/2071-1050/14/1/18.
- Carter R., Thok S., O'Rourke V., *Sustainable Tourism and Its Use as a Development Strategy in Cambodia: a Systematic Literature Review*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09669582.2014.978787.
- Cerina F., Markandya A., McAleer M., *Economics of Sustainable Tourism*, books.google.com.
- Coroş M., Gică O., Yallop A., *Innovative and Sustainable Tourism Strategies: A Viable Alternative for Romania's Economic Development*, www.emerald.com.
- Creaco S., Querini G., *The Role of Tourism in Sustainable Economic Development*, www.econstor.eu/handle/10419/115956.
- El Archi Y., Benbba B., Kabil M., Dávid L., *Digital Technologies for Sustainable Tourism Destinations: State of the Art and Research Agenda*, www.mdpi.com/2076-3387/13/8/184.
- Enhancing Sustainable Development Through Tourism Digitalisation: a Systematic Literature Review*, www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9734436/.
- Gore S., Borde N., Hegde Desai P., *Assessment of Technology Strategies for Sustainable Tourism Planning*, www.emerald.com.
- Gössling S., *Global Environmental Consequences of Tourism*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959378002000444.
- How Technology Can Contribute to More Sustainable Future of Tourism*, www.tourismmarketing-andmanagement.com.
- ICT and its Role in Sustainable Tourism Development*, www.academia.edu.
- Information and Communication Technology for Sustainable Tourism Development*, link.springer.com/10.1007/978-3-030-48652-5_103.
- Juganaru I., Juganaru M., Anghel A., *Sustainable Tourism Types*, www.cceol.com/search/article-detail?id=126534.
- Loureiro S., Nascimento J., *Shaping a View on the Influence of Technologies on Sustainable Tourism*, www.mdpi.com/2071-1050/13/22/12691.
- Neto F., *A New Approach to Sustainable Tourism Development: Moving Beyond Environmental Protection*, onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1477-8947.00056.
- Nowacki M., Kowalczyk-Anioł J., *Strategic Planning for Sustainable Tourism Development in Poland*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13504509.2018.1432513.
- Reihanian A., Mahmood N., Kahrom E., *Sustainable Tourism Development Strategy by SWOT Analysis: Boujagh National Park, Iran*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211973612000608.
- Ruhanen L., Moyle C., Moyle B., *New Directions in Sustainable Tourism Research*, www.emerald.com.

- Ruiz-Molina M., Gil-Saura I., *Good Environmental Practices for Hospitality and Tourism: The Role of Information and Communication Technologies*, www.emerald.com.
- Saarinen J., *Communities and Sustainable Tourism Development: Community Impacts and Local Benefit Creation*, books.google.com.
- Shaping the View on Technology and Sustainable Tourism*, www.linkedin.com.
- Simpson K., *Strategic Planning and Community Involvement as Contributors to Sustainable Tourism Development*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13683500108667880.
- Sofronov B., *Impact of Sustainable Tourism in the Travel Industry*, www.cceol.com/search/article-detail?id=673573.
- Sustainable Tourism | Leveraging Technology*, www.techspian.com.
- Weaver D., *Sustainable Tourism*, www.taylorfrancis.com.
- Yfantidou G., Matarazzo M., *The Future of Sustainable Tourism in Developing Countries*, onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/sd.1655.

Abstract

The aim of the article was paper endeavors to explore the various dimensions of sustainable tourism, including the development of sustainable strategies, the assessment of tourism's environmental impacts alongside technological interventions, and the exploration of socio-economic advantages inherent in sustainable tourism practices. The paper identifies key areas where IT contributes to sustainable tourism, including the enhancement of operational efficiency, environmental management, and socio-economic development. It highlights successful case studies of technology integration in various locations around the world and discusses future trends such as artificial intelligence, the Internet of Things, and big data. The study underscores the potential of IT not only as a facilitator but as a transformative agent in achieving sustainable development goals within the tourism industry. Information technology emerges as a beacon of hope in navigating the sustainability challenges faced by the tourism sector. By leveraging IT-driven solutions, the industry can pave the way for a more sustainable and equitable global tourism industry. The paper calls for further research and implementation of innovative technologies to enhance the sustainability of tourism practices, ultimately contributing to the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs).

Keywords: tourism industry, modern information technologies, sustainable development in tourism

Streszczenie

Celem artykułu była ocena różnych aspektów turystyki zrównoważonej, w tym rozwijania zrównoważonych strategii, oceny wpływu turystyki na środowisko wraz z interwencjami technologicznymi oraz badania społeczno-ekonomicznych korzyści wynikających z praktyk turystyki zrównoważonej. Artykuł identyfikuje kluczowe obszary, w których technologie informacyjne (IT) przyczyniają się do zrównoważonej turystyki, w tym poprawę efektywności operacyjnej, zarządzanie środowiskiem oraz rozwój społeczno-ekonomiczny. Podkreśla udane studia przypadków integracji technologii w różnych miejscach na świecie oraz omawia przyszłe trendy, takie jak sztuczna inteligencja, internet rzeczy oraz big data. Badanie podkreśla potencjał IT nie tylko jako „ułatwacza”, ale również

jako czynnika transformującego, umożliwiającego osiągnięcie celów zrównoważonego rozwoju w branży turystycznej. Technologia informacyjna jawi się jako promyk nadziei w nawigacji po wyzwaniach zrównoważoności, przed którymi stoi sektor turystyczny. Wykorzystując rozwiązania oparte na IT, branża może torować drogę do bardziej zrównoważonej i sprawiedliwej globalnej branży turystycznej. Artykuł podkreśla potrzebę dalszych badań i wdrażania innowacyjnych technologii w celu zwiększenia zrównoważoności praktyk turystycznych, co ostatecznie przyczyni się do realizacji Celów Zrównoważonego Rozwoju Organizacji Narodów Zjednoczonych (SDGs).

Słowa kluczowe: przemysł turystyczny, nowoczesne technologie informacyjne, zrównoważony rozwój w turystyce

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Arkadiusz Weremczuk, PhD, Warsaw University of Life Sciences – SGGW, Institute of Economics and Finance, Department of Economics and Economic Policy. Research interests: agriculture insurance, insurance risk, public finance and economics.

ANDREW M. CWER

University of Bergen

ORCID: 0000-0002-3425-6579

EDUCATION FOR THE FUTURE IN PHILOSOPHY PROFESSOR BOGDAN SUCHODOLS

**EDUKACJA DLA PRZYSZŁOŚCI W FILOZOFII PROFESORA BOGDANA
SUCHODOLSKIEGO**

*The upbringing process –
it's the process of our lives*

Bogdan Suchodolski

Analysis of research and publications on the considered problem

The material was written by reviewing a number of publications. First of all, syntheses concerning the life and activity of Bogdan Suchodolski were used. Of particular importance for my considerations were the studies *Professor Bogdan Suchodolski. His philosophy, pedagogical thought and activity* and *Bogdan Suchodolski on the centenary of his birth – durability of inspiration*¹.

For consideration she was precious also a book *Who is a man?*² This book is highly appreciated and reissued many times. In it, the author reflects on the image of a modern man.

The study *Education in spite of everything*³ in which the author refers to the current condition of upbringing turned out to be very helpful. The reading shows the relationship between pedagogy and the issues of the essence and vocation of man.

A lot of valuable information was also provided by the item entitled *The world of man and upbringing*⁴ containing interesting from the pedagogical point of view, the author's reflections on the issues of upbringing and contemporary civilization, and *Education for*

¹ W. Szulakiewicz, *Profesor Bogdan Suchodolski. Jego filozofia, myśl pedagogiczna i działalność*, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, Warsaw 1996; *Bogdan Suchodolski w stulecie urodzin – trwałość inspiracji*, eds. I. Wojnar, J. Kubin, PAN, Komitet Prognos Polska 2000 Plus, Warsaw 2004.

² B. Suchodolski, *Kim jest człowiek?*, Wiedza Powszechna, Warsaw 1974.

³ *Idem*, *Wychowanie mimo wszystko*, WSiP, Warsaw 1990.

⁴ *Idem*, *Świat człowieka a wychowanie*, Książka i Wiedza, Warsaw 1967.

*the future*⁵ – the author proposes a detailed program of upbringing and educating people in the conditions of scientific and technical civilization, believing that upbringing is hope for the role of upbringing, which will grow in the future, for new tasks facing education.

Articles from the magazines “Chowanna”, “Nauka Polska”, “Kwartalnik Pedagogiczny” and many others were also used.

They were also very valuable documents from the resources of the Library of the Pedagogical Faculty of prof. Bogdan Suchodolski of the University of Warsaw in Warsaw.

Showing the figure of prof. Bogdan Suchodolski and analysing the scientific achievements (legacy) of a recognized pedagogue, an attempt was made to answer the following questions:

- Who was and what did Prof. Bogdan Suchodolski?
- How is Bogdan Suchodolski perceived by contemporary educators and thinkers?
- What is the concept of education for the future of Bogdan Suchodolski?

Presentation of the main material

Outline of Bogdan Suchodolski (1903–1992)

Bogdan Suchodolski was born on December 27, 1903 in Sosnowiec, and died on October 2, 1992 in Konstancin near Warsaw⁶. He lived almost the entire 20th century. He belonged to a generation that was born and raised during the partitions, experienced the joy of freedom regained in 1918, took part in building the Second Polish Republic, joined the underground during the years of Nazi occupation, undertook the effort of rebuilding and shaping new values in the post-war years, survived attempts to Stalinize Poland.

In 1921 he graduated from high school and began studying history, literature and philosophy at the University of Warsaw. Four years later, he obtained a doctorate at the University of Warsaw on the basis of a dissertation entitled *Seweryn Goszczyński. Life and Works 1801–1830* (Warsaw 1927)⁷. In the years 1926–1927, Bogdan Suchodolski, as a scholarship holder of the National Culture Fund, studied abroad: at the University of Berlin, then in Raperswil in Switzerland and in Paris. In 1932 he obtained his habilitation at the University of Warsaw on the basis of a thesis entitled *Stanisław Brzozowski. The development of ideology*. He became an associate professor at the University of Warsaw, and in 1938 he took the chair of pedagogy at the Jan Kazimierz University in Lviv. During the Nazi occupation, B. Suchodolski participated in organizing clandestine teaching in Warsaw. He participated in the development of the principles of educational activity in the future, free Poland. He gave lectures and seminars at the secret Warsaw University.

After the end of the war in April 1946, he took over the Department of Pedagogy at the University of Warsaw. In the years 1958–1968 he was the director of the Institute of

⁵ *Idem, Wychowanie dla przyszłości*, Książka i Wiedza, Warsaw 1947.

⁶ I. Wojnar, *Bogdan Suchodolski 1903–1992*, “Nauka Polska” 1993, no. 6, p. 195.

⁷ *Idem, Bogdan Suchodolski*, “Nauka Polska” 1964, no. 1, p. 75.

Pedagogical Sciences at the University of Warsaw and headed the Department of General Pedagogy⁸. The first post-war years became for B. Suchodolski a period of intensive studies on the humanistic thought of Europe and the world. Professor's lectures at the University of Warsaw attracted many listeners. The scientific activity of B. Suchodolski also finds expression outside the university. He was a member of the Warsaw Scientific Society, the Polish Academy of Arts and Sciences in Krakow, and then the Polish Academy of Sciences⁹. The activity of B. Suchodolski abroad was significant. His books have been translated into various foreign languages, especially German, Italian and Spanish. He maintained close contacts with numerous universities, lectured in almost all of Europe and the United States. He was active in international organizations and associations in the field of pedagogical sciences and the history of science. Already in 1945, as a member of the Polish delegation, he participated in the first organized UNESCO meeting in London – later he constantly cooperated with it as an expert¹⁰. Professor Bogdan Suchodolski is an outstanding scientist in the humanities, deeply and comprehensively interested in the issues of man and the world created by people. His scientific path led through the study of philosophy and the history of culture, through the analysis of the development of science, towards considerations in the field of anthropology and the theory of human formation, in accordance with the belief that “the process of upbringing is the process of our life”¹¹.

Scientific achievements of Professor Bogdan Suchodolski

The scientific achievements of Professor Bogdan Suchodolski are rich, creative and still valid. His enormous scientific achievements include: the history of pedagogical thought

⁸ *Idem, Profesor Bogdan Suchodolski, [in:] Przeszłość przyszłości: księga ofiarowana Bogdanowi Suchodolskiemu*, ed. B. Leśnodorski. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warsaw 1975, p. 389.

⁹ The Polish Academy of Sciences (PAN), established by the act of the Sejm of the People's Republic of Poland of 30 October 1951 as a continuator of the tradition of the Polish Academy of Arts and Sciences (PAU) and, among others, Warsaw Scientific Society. Its task is to provide Polish science with conditions for comprehensive development, to set directions for scientific research, to contribute to the development of scientific thought in the world, and to represent Polish science in the country and abroad. He was also the editor of many publications, including the 13-volume Great Universal Encyclopaedia and the five-volume History of Polish Science. For eighteen years (1954–1972) the professor was the editor-in-chief of “Pedagogical Studies”, published by the Committee of Pedagogical Sciences of the Polish Academy of Sciences, in the years 1956–1970 – editor-in-chief of “Kwartalnik Pedagogiczny”, a few years he was the editor of “Rocznik Pedagogiczny” PAN, and since In 1972, he headed the international editorial team of the yearbook published by the Committee of Pedagogical Sciences of the Polish Academy of Sciences “Paideia” – AMC.

¹⁰ B. Suchodolski was a co-founder of the Comparative Education Society In Europa, in the years 1964–1971 the vice-president of this association, and remained its honorary member until the end. He was also one of the founders of the Association Internationale des Sciences de l'Education, in 1969 he organized the AISE congress in Warsaw, and in 1968–1973 he chaired this organization. In 1961 he was a member, and in the years 1968–1971 the chairman of the Akademie Internationale d'Histoire des Sciences, in 1965 he organized the international Congress of the History of Science in Warsaw and Cracow. He participated in the work of the World Future Studium Federation, in the years 1977–1986 he was the vice-president of the Federation, and until the end its honorary member. He also collaborated with the Club of Rome. He took part in a huge number of conferences and congresses organized in many countries by the above-mentioned organizations and associations. He was active in the international field until the last years of his life. In 1991, he participated as a guest of honor in the celebration of the 40th anniversary of the UNESCO Institute in Hamburg – AMC.

¹¹ I. Wojnar, *Profesor Bogdan Suchodolski*, “Kwartalnik Pedagogiczny” 1974, no. 4, p. 291.

and education, the development of modern philosophy of man, the problems of education and its connections with culture, the system of values, the future, science, technology, social life, the issues of the modern concept of general education, trends and threats in a changing and changing world. civilization, reflections on the role and history of science, in particular pedagogical sciences, the history of Polish culture¹².

Bogdan Suchodolski in the opinion of contemporary people of science

The scope of Bogdan Suchodolski's scientific, educational and organizational activities was exceptionally extensive. His legacy in the field of pedagogy, theory of education, history of culture, history of education and history of science is enormous.

Professor Jan Danecki wrote that

Suchodolski's entire scientific work, his activity as an initiator of scientific research, as a pedagogue who assigned education and upbringing a primary role in society – were imbued with the unshakable conviction that it is the duty of all of us to think in terms of humanism. This belief characterized the entire attitude of the Professor, it uniquely distinguished his way of being¹³.

Professor Irena Wojnar – a student and long-time employee of Suchodolski – claims that the Professor is one of the greatest educators of the 20th century, despite the fact that he never completed his pedagogical studies himself¹⁴.

Czesław Banach writes that in the Professor's works, man appears as a free, creative being, using his mind, imagination and sensitivity. He has a chance to create human reality thanks to work and life experience. Preparing people to build the world should be the main task of prospective and innovative education¹⁵.

¹² See e.g. Stanisław Brzozowski – *rozwój ideologii* (1933); *Wychowanie społeczno-moralne* (1936, ed. 2 – 1946); *Uspołecznienie kultury* (1937, ed. 2 – 1947); *Narodziny nowożytnej filozofii człowieka* (1963, ed. 2 – 1968); *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka* (1967); *Oświata i gospodarka narodowa* (1966), *Świat człowieka a wychowanie* (1967), *Trzy pedagogiki* (1970), *Nasza współczesność a wychowanie* (co-author Irena Wojnar, 1972), *Problemy wychowania i cywilizacji współczesnej* (1974), *Wychowanie i strategia życia* (1983); *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego 1346–1764* (vol. 1, ed. Kazimierz Lepczyński, 1964); *Dzieje kultury polskiej* (co-author Maria Suchodolska – professor's wife, 1980, ed. 2 – 1986); *Polska. Naród a sztuka* (1988); *Kształt życia* (1979), *Kim jest człowiek?* (1974, 1976, 1980, 1985); *Humanizm i edukacja humanistyczna* (1988); *Wychowanie mimo wszystko* (1990). For the entirety of his scientific work, prof. Suchodolski was distinguished, awarded and honored with Polish and foreign distinctions. He received honorary doctorates from foreign universities. He particularly valued the honorary doctorate of the University of Padua, where many outstanding Poles had studied in the past (including Mikołaj Kopernik, Jan Kochanowski). In recognition of the achievements of prof. Suchodolski is the publication of his biography: *Gaetano Bruzzese, L'educazione per il futuro pensiero di B. Suchodolski*, Ragusa-Bari 1969; *Gistino Broccolini, Bogdan Suchodolski e il neomarxismo educativo*, Roma 1967.

¹³ J. Danecki, *W stronę przyszłości*, [in:] *Bogdan Suchodolski w stulecie urodzin – trwałość inspiracji*, p. 59.

¹⁴ *Profesor Bogdan Suchodolski. Jego filozofia, myśl pedagogiczna i działalność*, eds. I. Wojnar, H. Kwiatkowska, Z. Kwieciński, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, Warsaw 1996, p. 19.

¹⁵ C. Banach, *Profesor Bogdan Suchodolski – pedagog, filozof, „nauczyciel nauczycieli” (1903–1992)*, „Nowa Szkoła” 1993, no. 2, p. 113–116.

Professor Bogdan Suchodolski surpassed us and was ahead of his time – writes Zbigniew Kwieciński – therefore a much more sensible activity than trying to write and talk about him is to study his books and try to understand their messages. “Professor Bogdan Suchodolski was a pedagogue in the sense that Socrates or Plato, Shakespeare or Balzac, Mickiewicz or Żeromski were”¹⁶.

Professor Stefan Wołoszyn claimed that Bogdan Suchodolski’s position as a historian of pedagogy was unique¹⁷.

Upbringing in terms of Bogdan Suchodolski

The term upbringing was used by Bogdan Suchodolski “to refer to factors and activities having educational effects, but also to the processes of change taking place under their influence in human individuals, as well as the permanent results of these processes”¹⁸. He believed that the phenomenon of upbringing exists only where there are factors and activities organized to achieve educational goals. The main area of upbringing are therefore educational institutions, especially educational institutions dealing with young people. Education is therefore an activity carried out consciously and in an organized manner. The author saw upbringing as a lifelong process, usually taking place in contact with other individuals, subject to their control and verification¹⁹. Therefore, the specific role of education in the modern era is to prepare people for life and activities that, by favoring their development, will put more and more difficult tasks ahead of them. He was an opponent of the traditional division of upbringing into moral, intellectual and aesthetic ones, and he was in favor of integrated upbringing, which engages a person in a holistic way, and at the same time defines the elements of objective reality shaped by man.

Problems of modern education

Bogdan Suchodolski noticed a disturbing phenomenon – the growing criticism of the school’s activities in the field of teaching and upbringing in society. Old ideas, attitudes, values, and even a way of life are increasingly diverging from the new reality that is gradually and consistently emerging. Transferring encyclopaedic knowledge and teaching simple cognitive skills, which education generally focuses on, are less and less popular with parents who are skeptical about frequent reforms of education and changes in curricula. Young people treat school with reserve and in many cases manifest some resistance to the superficially “reformed” school reality. The educational system, as noted by the eminent Polish pedagogue, is in fact constantly modernized. However, new concepts of education and their implementation are not always clear, understandable and do not

¹⁶ *Profesor Bogdan Suchodolski. Jego filozofia, myśl pedagogiczna i działalność*, p. 14.

¹⁷ S. Wołoszyn, *Bogdan Suchodolski jako historyk myśli pedagogicznej*, “Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1996, no. 3–4, p. 247–250.

¹⁸ B. Suchodolski, *Problemy wychowania w cywilizacji nowoczesnej*, PWN, Warsaw 1974, p. 109.

¹⁹ *Ibidem*, p. 115.

always find social support, and in many cases do not reflect the needs and expectations of recipients (young people) open to the changing social and moral world. According to B. Suchodolski, the ongoing debates in various countries on the direction of changes in European education allow us to put forward the thesis that education must be directed towards the future. It must prepare the young generation to deal with the unknown; should disseminate the belief that there are various development scenarios, and that we can, thanks to education, support the implementation of a selected development of a situation that is beneficial for people. To be prepared, you need to learn new knowledge that will build up throughout your life. The need to learn, to learn new things throughout life results from the increasing pace of social changes²⁰. In recent years, we have witnessed constant changes that affect all areas of our lives. What was unimaginable and unreal for us yesterday becomes our everyday reality.

We live in a reality that is fluid and constantly changing. Contemporary pedagogy of the future (education of the future) reflects on how to – if possible – prepare a young person for life and functioning in an unknown perspective? Education for the future should be perceived as an activity that would enable the permanent acquisition of knowledge and skills needed to adapt and live in a new type of society focused on acquiring knowledge. Civilization does not develop in a vacuum. As emphasized by B. Suchodolski, it is the result of human activity, which is becoming more and more complex, and at the same time it is at a crossroads. Uncertainty, which it brings with it, requires “knowledge and commitment, maturity and firmness, criticism and courage to act”²¹. On the other hand, the developing civilization creates new opportunities for man, opens up new horizons for him. Institutions are undergoing transformation, including those responsible for the upbringing process, and more broadly for shaping the personality of an individual with their competences – an individual who is to live in a dynamically changing society. This problem was stressed many years ago by prof. B. Suchodolski, who wondered what future we should educate young people towards? What world will they live in when they reach adulthood? In his deliberations, the author strongly emphasized that what the future will look like depends on people. They must perceive the world not only through the prism of their own good and happiness, but they must look at it in a holistic dimension – global²². Referring to the history of education, he emphasized that preparing people for life at the level of the civilization they create is an extremely difficult task that requires not only time, but also a more efficient organization of the teaching process²³.

The concept of educating a citizen of the world – a citizen for the future by a recognized educator and humanist is an interesting theory of education understood as a universal social good with a strong emphasis on the “value of an open mind”²⁴.

²⁰ See R. Pachociński, *Oświata XXI wieku. Kierunki przeobrażeń*, IBE, Warsaw 1999, p. 74.

²¹ B. Suchodolski, *Wychowanie i strategie życia*, WSiP, Warsaw 1987, p. 12.

²² *Idem*, *Kształt życia*, Nasza Księgarnia, Warsaw 1979, p. 55.

²³ *Idem*, *Wychowanie dla przyszłości*, PWN, Warsaw 1968, p. 11–12. See e.g. *Wychowanie mimo wszystko*, p. 187, 212, 221.

²⁴ *Idem*, *Trzy pedagogiki*, PIW, Warsaw 1970, p. 189.

This innovative alternative pedagogy – as B. Suchodolski described it – in relation to the current, conservative pedagogy, would be support in building a new future of the world, and at the same time creating a new style of everyday life. The path of this pedagogy should lead “to a true society and a true man”²⁵. The school and the teachers employed in it, who want to create a new future of the world, a new person, should implement it in the education process, especially since the school is an institution where the individual is socialized and prepared for proper functioning in society²⁶. It is worth noting that upbringing does not take place in a vacuum (which was strongly emphasized by B. Suchodolski in his considerations) – all changes in the development of an individual result directly from his interaction with the reality that surrounds him, i.e. people and objects. Therefore, in the process of educating a person to function in an unknown future, educators, school and the environment in which he functions play an important role. This modern doctrine of education was undermined from many sides, and especially criticized by supporters of social constructivism, who, as history has proven, were wrong. Despite the criticism, B. Suchodolski rightly believed that this new education skilfully opposes the traditional, ossified concept of education. Because “the task of the school is not to educate students to become miniaturized historians and Polish philologists or biologists and geographers”²⁷ but open individuals who understand the changing world and actively participate in this process of change.

The new education should be about understanding better what is happening in the world, society and what is happening in man thanks to a certain knowledge of science. In a modern educational program, no difficult issues can be omitted. Professor Suchodolski was of the opinion that education should not be about not only knowing something, but above all about being someone thanks to it. He formulated the principle: “to learn to be”²⁸. This principle requires introducing into the curricula the values that are implemented by humanistic education. It should be a humanistic education that does not reject the use of science and technology. It is true that exact sciences do not belong to the humanities, but everything that is important for a human being and that shapes human personality should be used from them. Bogdan Suchodolski was an opponent of school dualism, which at an early age separated “the paths of those who will be prepared to think and the paths of those who will be prepared to do”²⁹. In many countries, these paths are combined, creating schools that teach classes with a more general curriculum and classes with a more vocational curriculum, but there are different possibilities – transition paths from one to

²⁵ *Ibidem*, p. 175.

²⁶ Out of concern for proper education, in 1993 UNESCO established the International Commission on Education for the 21st Century, which, working under the leadership of J. Delors, developed a Report which analyzed and included recommendations for improving education. The Report emphasizes the role of lifelong education, which is assigned an important place in modern society and the education system – cf. W. Rabczuk, *Strategiczne cele edukacji w świetle raportu J. Delorsa i Białej Księgi Unii Europejskiej*, [in:] *Edukacja w świecie współczesnym*, ed. R. Leppert, Impuls, Cracow 2000, p. 324–325.

²⁷ B. Suchodolski, *Trzy pedagogiki*, p. 192.

²⁸ *Ibidem*, p. 194.

²⁹ *Ibidem*, p. 199.

the other. The professor saw here the huge role of technology and technology – mass media of information shaping the vision of an educated man for the 20th–21st century.

The importance of education for the future

As the years went by, Bogdan Suchodolski became convinced that the future could no longer be realized in the same way as civilization is currently developing. Hence, it is necessary to develop new principles of education, which would prepare people to consciously manage the rational development of civilization.

The professor, closely observing the intense, fast and multi-faceted changes that are taking place in contemporary society, believed that

preparing people to live on its level has grown into a major social problem [...], that further development of modern civilization, and even simply its existence, today depends as much as possible on preparing people to live and work in accordance with its requirements³⁰.

In his considerations, he emphasized that the influence of many factors should be taken into account in upbringing. Education serves the future when it concentrates “its efforts on shaping this critical awareness, thanks to which it will be possible, from the point of view of evaluating the goals and tasks of civilization, to constantly verify everything that happens in its spontaneous development”³¹. He strongly emphasized that thanks to such an upbringing, an individual would be prepared to control the further development of civilization.

Critical assessments of modern civilization, reaching deep into the issues of man and his responsibility, changes in the human condition and the unstable perspective of the future, open – according to the professor – completely new tasks for the theory and pedagogical issues. The nature and foundations of pedagogy must take a new shape – the assumptions of the education process should be formulated anew – towards the education of the 21st century. The individual will then be prepared to live in the society of the future – a democratic (civic) society. Will consciously and responsibly participate in the industrial and information society. For such a life and performing appropriate social and professional functions, a person must be properly prepared by school education at all levels of education.

Already in 1985, in the pages of “GłosTeacher” prof. Suchodolski wrote:

The concept of education for the future, which after the last war was born as a new theoretical and practical concept, is today a kind of truism. It is no longer an important and exciting question: are we to educate for the future or not? The important and difficult question becomes: for what future should we educate?³²

³⁰ B. Suchodolski, *Wychowanie dla przyszłości*, p. 12.

³¹ *Ibidem*, p. 212.

³² H. Witalewska, Żegnając Profesora Suchodolskiego, “Głos Nauczycielski” 1992, no. 42, p. 4.

In his deliberations, the scholar devoted much attention to the issue of “education for the future”. He noticed an important phenomenon – the difference between the present and the future that is planned and pursued is often very significant. This dissonance should take into account the education system. Therefore, education should not only take into account upbringing in the aspect of individual life plans, but must also take into account the responsibility of people for the social reality in which they live. In his opinion, “the preparation of people, realizing the convergence of social and individual interests, will become a premise for general progress”³³. He wrote that “education for the future is both education for the predicted and planned future, as well as for the future that will be born in the processes of creative development”³⁴. In his considerations, he rightly argued that the evolution of the surrounding reality depends on the creative development of education. He held the position that “education for the future is education that should inspire and develop creative tendencies”³⁵.

Bogdan Suchodolski understood upbringing as an emotional and motivational process, which is a rational hope and which is carried out by man “in spite of everything”. The formula “upbringing despite everything” in the pedagogue’s view means that upbringing serves to form a human being and is a factor in building the future – that is, the process of upbringing should focus on the selection of specific values based on the principle of “to be”, not “to have”. This is because upbringing is to help a person to exist and develop creatively, as a happy and internally rich individual. Upbringing accompanies a person throughout his life and is its essential component, and its goals are related to the development of man and culture. Guided by the thoughts of a recognized pedagogue, it can be concluded that upbringing is a fight for man, for his humanity and participation in culture. The purpose of education is not only the internal development of a person or preparing him for practical activities here and now, but also directing him to the needs of the future – “education for the future”. Education is a process that is interdependent with the process of human development and throughout his life. The problem of this upbringing should, according to the professor, contain two elements: the concept of life as a sacrifice and the concept of life as the realization of one’s own personality in creative activity (giving one’s strength to society and the world). Creative upbringing develops creative needs and activities, as well as active participation in culture and social activities. In this context, he wrote: “The creative life is a life in which freedom is expressed in its personal participation in society and civilization”³⁶.

Timeliness of Bogdan Suchodolski’s views

In times of dynamically changing reality in which we live, education becomes an area of intense interest and concern. The belief that the further existence of the world and its

³³ B. Suchodolski, *Oświata i człowiek przyszłości*, Książka i Wiedza, Warsaw 1974, p. 351.

³⁴ *Ibidem*, p. 352.

³⁵ *Ibidem*, p. 355.

³⁶ B. Suchodolski, *Oświata i człowiek*, p. 360.

development depends on the creative presence of a thinking, sensitive and active individual, a citizen of the country and the world, is strengthening. This is what Bogdan Suchodolski wrote, seeing in upbringing hope (a panacea) for the dangers that threaten us, resulting from modern civilization. The contemporary era is characterized by a state of particular tension, described in the past by the professor as a “crossroads”. The modern world is filled with various types of conflicts, threats affecting virtually all areas of our lives.

New education – education towards the future is treated as a tool and an opportunity for planned social changes, oriented towards universal humanistic values – freedom, tolerance and human rights. They are related to various aspects of human personality in terms of mental, moral and social, as well as with his imagination, expressiveness and creativity. Education of the 21st century (towards the future) is moving away from unilateral and encyclopedic education towards educational utilitarianism.

The author’s creative intuitions from many years ago turned out to be not only durable, but also inspiring for activities undertaken today. According to the Professor, the basis of modern civilization should be the integrity of science and technology. The currently implemented new educational programs confirm B. Suchodolski’s utilitarian approach to education as much as possible in accordance with the spirit of modernity. It is precisely this structure of education that guides the proposals for new content of general education proposed by UNESCO today³⁷.

The issues of general human education in a perspective context was the keynote of the conference organized by the Professor in the late 1970s entitled “The model of an educated Pole” in the Research and Forecasting Committee at the Presidium of the Polish Academy of Sciences “Poland 2000”³⁸. The conference materials were published in 1980 and are a valuable document of exploration, research and discussion on education interpreted in a much broader way than just as a resource of information.

The issues of tomorrow’s education are difficult and complex, especially when school teaching traditions and conservative attachment to the existing closed classroom structures are not the best. B. Suchodolski spoke on this matter many times: he advocated the need for alternative thinking, participation in building the future, and he also defended utopia as a force stimulating the shape of the future³⁹. He consciously broke with the habits of school education, consistently defended the new concept of mental culture, and also pointed to the characteristic difficulties in implementing modern scientific education.

The issue of linking general education with social reality, and thus inspiring active participation of young people in social life, is a new task. It results from new shapes of socio-political life. The bond with the European Union entails the idea of European education, expressed not only in the need to deepen knowledge about the common past of these countries, but above all to learn how to be a European, prepared to live in a community, respecting human rights and democracy.

³⁷ *Ibidem*, p. 32.

³⁸ *Ibidem*, p. 33.

³⁹ I. Wojnar, *Bogdan Suchodolski 1903–1992*, p. 205.

The issues signaled in B. Suchodolski's deliberations are becoming particularly topical today and require conceptual and practical solutions in the contemporary educational reality. It should be emphasized that Bogdan Suchodolski presented his considerations in terms of secular education, disregarding the indications of any religious doctrines. His perception of the world was the reasoning of an atheist in a European pluralistic and multi-view society, and what Poles in United Europe will become in the future. The importance of the pedagogue's reflections is special, and their topicality will constantly evolve. His views became the subject of numerous studies, discussions and polemics among educators. They remain relevant to this day.

Summary – conclusions

This study attempts to present the profile of the outstanding Polish professor Bogdan Suchodolski and his reflections on education in the future. In the dynamically changing reality, this issue is extremely important and topical.

This outstanding Polish humanist, pedagogue and philosopher, with a rare scale of interests, taught us successive, persistent work on ourselves, argued that the meaning and value of life should be sought in shaping personal wisdom and one's own vision of perceiving the world, in individual experiences, in the richness of culture, in community, friendship and love.

Bogdan Suchodolski treats education as an open process, emphasizing at the same time that the cognitive interests of pedagogy must focus on what people can become in the course of a dynamically changing reality – the development of civilization.

The main challenge faced by a modern school – in Bogdan Suchodolski's philosophy of education for the future – is educating an individual who is constantly learning, ready to take on new challenges, flexible, easily adapting to changing conditions and expectations. Above all, the school should be open to innovation – not only in the world of technology, but also in relation to the teaching-learning process. One of the fundamental challenges of modern education is the evolution of teaching methods. This is related to the priorities of the modern, modern model of education aimed at striving to activate students. Activation is intended to encourage the student to use the acquired knowledge, work in a group, compete, as well as integrate with the surrounding reality (surroundings).

He held the position that “the future is in our hands”⁴⁰ and called for education in the spirit of teaching alternative thinking and defending universal values.

Guided by the indications of prof. Bogdan Suchodolski, it can be firmly stated that the activities that should be undertaken as part of modern education – education towards the future should support the comprehensive development of personality, stimulate innovation and human creativity, which should be conducive to creating the basis for the development of a knowledge-based civil society.

⁴⁰ I. Wojnar, H. Kwiatkowska, Z. Kwiecieński, *Profesor Bogdan Suchodolski. Jego filozofia, myśl pedagogiczna i działalność*, Edytor, Warsaw 1996, p. 148.

Therefore, Bogdan Suchodolski was rightly called “teacher of teachers”. Every educator should get to know the great Polish educator recognized by contemporary scholars and his concept of education.

Bibliography

Studies

- Bogdan Suchodolski w stulecie urodzin – trwałość inspiracji*, eds. I. Wojnar, J. Kubin, PAN, Komitet Prognoz Polska 2000 Plus, Warsaw 2004.
- Danecki J., *W stronę przyszłości*, [in:] *Bogdan Suchodolski w stulecie urodzin – trwałość inspiracji*, eds. I. Wojnar, J. Kubin, PAN, Komitet Prognoz Polska 2000 Plus, Warsaw 2004.
- Edukacja w świecie współczesnym*, ed. R. Leppert, Impuls, Cracow 2000.
- Pachociński P., *Oświata XXI wieku. Kierunki przeobrażeń*, IBE, Warsaw 1999.
- Przeszłość przyszłości: księga ofiarowana Bogdanowi Suchodolskiemu*, ed. B. Leśnodorski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warsaw 1975.
- Suchodolski B., *Kim jest człowiek?*, Wiedza Powszechna, Warsaw 1974.
- Suchodolski B., *Kształt życia*, Nasza Księgarnia, Warsaw 1979.
- Suchodolski B., *Oświata i człowiek przyszłości*, Książka i Wiedza, Warsaw 1974.
- Suchodolski B., *Problemy wychowania w cywilizacji nowoczesnej*, PWN, Warsaw 1974.
- Suchodolski B., *Świat człowieka a wychowanie*, Książka i Wiedza, Warsaw 1967.
- Suchodolski B., *Trzy pedagogiki*, PIW, Warsaw 1970.
- Suchodolski B., *Wychowanie dla przyszłości*, Książka i Wiedza, Warsaw 1947 (PWN, Warsaw 1968).
- Suchodolski B., *Wychowanie i strategię życia*, WSiP, Warsaw 1987.
- Suchodolski B., *Wychowanie mimo wszystko*, WSiP, Warsaw 1990.
- Szulakiewicz W., *Profesor Bogdan Suchodolski. Jego filozofia, myśl pedagogiczna i działalność*, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, Warsaw 1996.

Magazines

- “Głos Nauczycielski” 1992, no. 42.
- “Kwartalnik Pedagogiczny” 1974, no. 4.
- “Nauka Polska” 1964, no. 1.
- “Nowa Szkoła” 1993, no. 2.
- “Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1996, no. 3–4.

Abstract

Professor Bogdan Suchodolski was a Polish philosopher, educator, historian of culture and science. In the impressive scientific output of this outstanding figure of Polish science, covering min. pedagogy, theory of upbringing, history of culture, history of education, history of science and structural anthropology, a lot of space is devoted to the history of pedagogical thought. His contribution to this field of knowledge is immeasurable. He went down in the history of world science as the creator of the original educational proposal of “education for the future”, still vividly commented on by researchers to this day.

He is regarded not only as one of the most outstanding Polish educators, but also as an outstanding educator who is recognized on a global scale.

Prof. Bogdan Suchodolski, interested in the genesis of modernity and the formation of a new man, conducted research on upbringing, which is very important in the modern world – in a dynamically changing civilization. In recent years, this topic has been increasingly addressed by many educators. It is a multifaceted, complex issue of great social importance.

Keywords: education, history, upbringing, pedagogy, science

Streszczenie

Profesor Bogdan Suchodolski był polskim filozofem, pedagogiem, historykiem kultury i nauki. W imponującym dorobku naukowym tej wybitnej postaci nauki polskiej, obejmującej min. pedagogikę, teorię wychowania, historię kultury, historię oświaty, historię nauki i antropologię strukturalną, wiele miejsca poświęca historii myśli pedagogicznej. Jego wkład w tę dziedzinę wiedzy jest nieoceniony. W historii nauki światowej zapisał się jako twórca oryginalnej propozycji edukacyjnej „edukacji dla przyszłości”, do dziś żywo komentowanej przez badaczy. Uważany jest za jednego z najwybitniejszych polskich pedagogów, także cieszącego się uznaniem w skali światowej. Prof. Bogdan Suchodolski, zainteresowany genezą nowoczesności i kształtowaniem się nowego człowieka, prowadził badania nad wychowaniem, które jest bardzo ważne we współczesnym świecie – w dynamicznie zmieniającej się cywilizacji. W ostatnich latach temat ten jest coraz częściej podejmowany przez wielu pedagogów. Jest to zagadnienie wieloaspektowe, złożone i o ogromnym znaczeniu społecznym.

Słowa kluczowe: edukacja, historia, wychowanie, pedagogika, nauka

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Andrew Marian Cwer – Doctor of Humanities, a graduate of the Military Academy of Rocket and Artillery in Toruń and the Pedagogical Faculty of the University of Warsaw, as well as post-graduate studies in the field of education organization and management. Associate of scientific and educational centers in Ukraine (Tarnopol) and Norway (Fredrikstad, Moss). A pedagogue with many years of experience in didactic and educational activities. He is particularly interested in the history of education during the Enlightenment and the interwar period as well as Scandinavian culture. Author of several books and many Polish and foreign-language scientific and popular science studies in the field of the history of education and education.

BARTOSZ ŁUKASZEWSKI

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II

Fundacja "Naszym Dzieciom"

ORCID: 0000-0002-1871-412X

SOCIAL CAPITAL IN TERMS OF YOUTH SUBCULTURES. SHORT PRESENTATION AND EVALUATION OF THIRD SECTOR SUBCULTURAL ACTIVITIES IN WARSAW ON THE EXAMPLE OF WARSAW HIP-HOP SUBCULTURE

**KAPITAŁ SPOŁECZNY W KONTEKŚCIE SUBKULTUR MŁODZIEŻOWYCH.
KRÓTKA PREZENTACJA I EWALUACJA SUBKULTUROWYCH
AKTYWNOŚCI TRZECIOSEKTOROWYCH W WARSZAWIE NA PRZYKŁADZIE
WARSZAWSKIEJ SUBKULTURY HIP-HOPOWEJ**

Youth subcultures are the form of activity against the mass culture, connected sometimes with risky behaviors but the etiology of risky behaviors in subcultures lies beyond the subcultural sources. Today the main goal of subcultural activity is to find a way of expression and of course it's a first step to build a functional identity for individuals and groups (also individuals and groups of adolescents from dysfunctional family environment). It should be emphasized that it's rational to perceive the subcultures as the field of alternative adaptation to social reality.

In the last 15 years the prosocial activities in third sector based on subcultural activities were visible in public space in Warsaw. Every kind of activity based on the understanding of the common good concept is crucial for building the social capital. The main goal of following article is to trace, present and verify the potential of prosocial activities of hip-hop subculture in Warsaw in the perspective of institutionalization of this activities. Following article is based on the method of secondary analysis of existing data.

1. Third Sector – terminology and variety

Problems of social capital in terms of youth subcultures are immanently related with shifting normative weight in subcultural axiology to positive activities for local community (community, allocentric values). It's possible only by reducing the tendency to risky behaviors correlated with development of creative activity.

L.M. Salomon and H.K. Anheier conclude that Third Sector can be described by the following categories¹:

- The non profit sector,
- Charitable sector,
- Community regeneration: community initiatives outside the market,
- Cooperatively owned bussines,
- ESOP, Employee share ownership plans,
- Credit unions,
- Mutually administered public services.

In the comparison, certain difficulties can be noticed that highlight the differences between the American and European definitions of the Third Sector. For the purposes of this study, an explanation of the European Union was adopted - three types of organizations that we can call Third Sector organizations are:

- Cooperatives,
- Associations and Foundations,
- Societies based on reciprocity (mutuality).

Above mentioned types of organizations are based on the understanding of social capital concept which creates the common good. P. Bourdieu explains that social capital "is the aggregate of the actual or potential resources which are linked to possession of a durable network of more or less institutionalized relationships of mutual acquaintance and recognition"². In this definition, social capital is not a clearly positive concept – many specific, individual effects can be seen. R. Putnam assumes that social capital "refers to the collective value of all 'social networks' and the inclinations that arise from these networks to do things for each other"³. In his opinion social capital refers here to such characteristics of civil society organizations, such as trust, norms and ties which can increase the efficiency of society by facilitating coordinated actions. "As with other forms of capital, social capital is productive, makes it possible to achieve certain goals which would not be achieved if it ran out of [...]" For example, a group whose members show that they are trustworthy and trust others will be able to achieve much more than a comparable group in which there is no trust. Spontaneous cooperation is facilitated by social capital"⁴. In this perspective social capital concept has of course institutional implications focused on nature of human relationships – "human being is a social animal". According to that, the community character of social capital is well visible.

The fundamental question is to verify the possibility of building the social capital (in its whole diversity) in hip-hop subculture. Members of hip-hop subculture are in the second position among Polish subcultures in terms of a set of attitudes belonging to the socially

¹ L.M. Salomon, H.K. Anheier, *Defining the Nonprofit Sector: A Cross-National Analysis*, Manchester University Press, Manchester 1997.

² P. Bourdieu, *The forms of capital*, [in:] J. Richardson, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, New York 1986, p. 241–258.

³ R. Putnam, R. Leonardi, R. Nanetti, *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, ZNAK, Warszawa 1995, p. 258.

⁴ *Ibidem*.

minded orientation⁵. These considerations should be followed by the presentation of institutional base of the activities for local community.

2. Local organizations based on the hip-hop subculture or connected with hip-hop subculture

There were in the last 15 years several non-governmental organizations (NGO) in Warsaw which activities were focused on the minimization of risky factors in subcultural lifestyle through the professional readaptation and education in the field of artistic activity. List of them is presented below:

- Fundacja “Spoko Dzieciak”,
- Fundacja “Serduszko” (still active but with the different way of activity),
- Fundacja “Hey Przygodo”,
- Fundacja “Naszym Dzieciom” (still active),
- Studio Klubu Inicjatyw Twórczych,
- Stowarzyszenie “Grupa Pedagogiki i Animacji Społecznej” (still active but with the different way of activity),
- Fundacja Twoja Pasja (still active).

Some of them are very interesting because of the genesis. “Spoko Dzieciak” and “Hey Przygodo” were founded by members of the hip-hop subculture, well known polish rappers. “Foundation was created to comprehensive development activities gifted child and youth in terms of music and sport” – we can read in the official documents of “Hey Przygodo”. It’s a very interesting dualistic approach to use the social capital – rapper, active musician concluded that radical rebellious attitudes are not constructive and together with the other members founded the organization that teaches creative behaviors.

The second type of distinguished organizations are NGOs which history isn’t based on subculture, music and all kinds of artistic or rebellious activities but in their regular functioning improving of local community by creative actions is very important. This type of organizations have a similar objectives, some of them (most important) are presented below:

- Activation and integration of the local community in preventing and prevention of social pathology,
- Creation of peer groups and communities alternatives to counter cultural and criminal youth groups,
- Promoting pro-social attitudes, healthy, ecological education through training, volunteering as a means of creative activity,
- Creation of youth clubs for secondary school and high school students,
- Improve and promote the role of creative forms of expression for young people in the so-called forms of organization in the free time, based on the subcultural and rebellious means of expression,

⁵ T. Bąk, *Współczesne uwarunkowania kreacji subkultur młodzieżowych*, UKSW, Warszawa 2008, p. 134.

- Animation of the positive aspects and ways of the expressions,
- Presentation of artistic expression as a component of the solving of adaptive problems,
- Food and gift distribution campaigns.

Although the main objective is to equalize opportunities for appropriate force in civil society, children, adolescents, families and communities at risk of social exclusion. Following quote succinctly describes the nature and the distance from the organizations situated in the field of classical pedagogy and clinical psychology. "Our work breaks with the beaten schemes.

We have no common room, and many activities take place directly in the environment of children and their families. Between children and us refers to a kind of relationship and partnership agreements. The unique bond, which was lacking at home, school... That's why we tell each other by name. Never: moralize, forbid. But we listen to our little pupils, and respect them"⁶.

The next and most useful transformation of social capital is group action for the local community under the supervision of an organization. Illustration of this connection may be a group activity of the members of hip-hop subculture, inhabitants of the Warsaw district of Bemowo (Jelonki estate) for the Youth Club of Foundation "For Our Children", which fought for its headquarters. There were organized hip-hop concert which manifested the unity of the subculture for keeping the prosocial activity in the Youth Club against the local government and its decisions⁷.

3. Evaluation and conclusions

We can see on the distinguished examples that Third Sector (in presented aspects) in Warsaw isn't as huge as it can and should be. Hip-hop subculture is well known for high predisposition for risky behavior. There is a one very important research question in terms of processes of postmodernism and transhumanism correlated with risk society category – will we be able to develop counteraxiology also in subculture with hedonistic core and patterns of behavior? It's crucial for the local communities. Experiences of the above mentioned organizations indicates that without the support from local government it's more than difficult to enlarge the range of activity.

We can put a controversial postulate that barriers of this aspect of Third Sector in Warsaw are determined by the interiorization of the classical model of pedagogy and clinical psychology. Fact, that we can notice in qualitative research symptomatic and symbolic statements, for example – "if I would have a possibility to going to recording studio every day, with only one condition – 'not drunk' – I would do it", is optimistic and useful to develop modern forms of social engineering and management (management of the urban space

⁶ Internet source: <https://gpaspraga.org.pl/> [2.05.2023].

⁷ Internet source: <https://www.popkiller.pl/2010-11-10%2Czjednoczony-hip-hop-dla-studia-projekt-juz-dzis> [2.05.2023].

in terms of social exclusion and wide range of social problems). Of course, on the other hand, we are facing the lack of understanding of the modern forms of social support which is promoted by UNICEF, one of the UN agencies. The scheme and the hierarchy of the levels of social support are presented below.

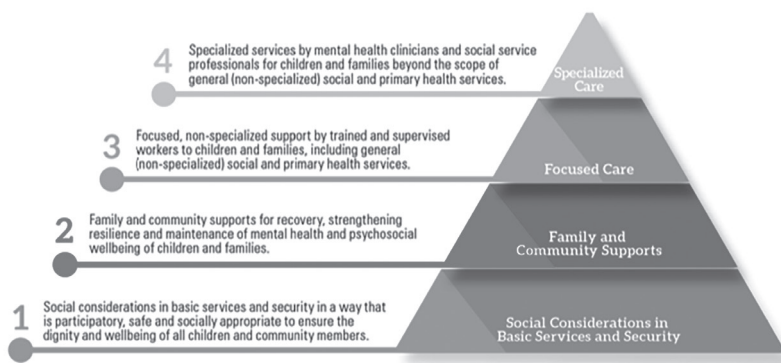

Figure 1. The IASC MHPSS Intervention Pyramid
[source: UNICEF MHPSS Operational Guidelines, 2018]

The most important in the majority of individual cases is the second level which is called by UNICEF as the “Family and Community Supports” in the wider Mental Health Psychosocial Support scheme. Three of the above presented organizations no longer exist, two of them are functioning but with the different way of creating their goals and two of them are still active but only one as the registered specialistic day care facility for the youth. It’s crucial for the future of the society to develop the public debate in the field of youth’s mental health.

The possibilities for social and mental regeneration are the most important for the development of young people. We should develop youth’s identity and ways of self-expression and self-fulfillment. It’s the only way to increase the range of social capital in Polish society in the broad perspective.

Bibliography

- Bąk T., *Współczesne uwarunkowania kreacji subkultur młodzieżowych*, UKSW, Warszawa 2008.
- Bourdieu P., *The Forms of Capital*, [in:] J. Richardson, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, New York 1986, p. 241–258.
- <https://gpaspraga.org.pl/> [2.05.2023].
- <https://www.popkiller.pl/2010-11-10%2Czjednoczony-hip-hop-dla-studia-projekt-juz-dzis> [2.05.2023].
- Putnam R., Leonardi R., Nanetti R., *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, ZNAK, Warszawa 1995.
- Salomon L.M., Anheier H.K., *Defining the Nonprofit Sector: A Cross-National Analysis*, Manchester University Press, Manchester 1997.

Summary

This article is focused on the presentation and evaluation of the possibilities of developing broadly understood social capital on the basis of subcultural activity institutionalized in the field of the Third Sector. In this context, the diversity of social capital mechanisms was analyzed according to P. Bourdieu and R. Putnam, the definitional and conceptual diversity of the Third Sector was presented, and in the research part, based on the analysis of existing data, the concepts of operation of seven Warsaw non-governmental organizations (related to the hip-hop subculture or entirely derived from hip-hop subculture) and their subsequent evolutions and involutions were presented. The concluding part of the text refers to the UNICEF scheme in the field of broadly understood social support.

Keywords: social capital, youth subcultures, third sector, subcultures in Warsaw, prosocial activities

Streszczenie

Niniejszy artykuł zogniskowany jest wokół prezentacji i ewaluacji możliwości rozwijania szeroko pojętego kapitału społecznego na podstawie aktywności subkulturowej zinstytucjonalizowanej na polu Trzeciego Sektora. W tym kontekście przeanalizowano zróżnicowanie mechanizmów kapitału społecznego w ujęciu P. Bourdieu i R. Putnama, przedstawiono zróżnicowanie definicyjne i koncepcyjne Trzeciego Sektora, a w części badawczej, opartej na analizie danych zastanych, przedstawiono koncepcje działania siedmiu warszawskich organizacji pozarządowych (powiązanych z subkulturą hip-hopową albo też w całości wywodzących się z subkultury hip-hopowej) oraz ich późniejsze ewolucje i inwolucje. W konkluzywnej części tekstu odniesiono się do schematu UNICEF w zakresie szeroko pojętego społecznego wsparcia.

Słowa kluczowe: kapitał społeczny, subkultury młodzieżowe, trzeci sektor, subkultury w Warszawie, aktywności społeczne

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Dr Bartosz Łukaszewski, doctor of social sciences in the field of sociology, academic lecturer (Pontifical University of John Paul II in Krakow, SGGW, UKSW, WSSMiA and WSTiJO in Warsaw), analyst, social activist, media commentator. Member of the Management Board and Chairman of the Scientific Council of the "For Our Children" Foundation, coordinator of preventive and pro-development programs implemented in the "Alternative" Youth Club (a specialized day-care support facility), scientific expert of the Institute for Catholic Church Statistics.

Dr Bartosz Łukaszewski, doktor nauk społecznych w zakresie socjologii, wykładowca akademicki (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, SGGW, UKSW, WSSMiA i WSTiJO w Warszawie), analityk, działacz społeczny, komentator medialny. Członek zarządu i przewodniczący rady naukowej Fundacji „Naszym Dzieciom”, koordynator programów profilaktyczno-prozwojowych realizowanych w Klubie Młodzieżowym „Alternatywa” (specjalistycznej placówce wsparcia dziennego), ekspert naukowy Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego.

ARKADIUSZ WEREMCZUK

Warsaw University of Life Sciences – SGGW, Institute of Economics and Finance

ORCID: 0000-0002-6839-8508

INTEGRATION OF INFORMATION SYSTEMS IN THE TOURISM INDUSTRY

INTEGRACJA SYSTEMÓW INFORMATYCZNYCH W BRANŻY TURYSTYCZNEJ

Introduction

In the dynamic and increasingly digital landscape of the tourism industry, the role of information systems (IS) has evolved from mere operational tools to strategic assets, driving efficiency, innovation, and enhanced customer experiences. The tourism sector, characterized by its extensive service offerings and complex interactions among various stakeholders, has witnessed a significant shift towards the digitalization of its operations. This digital transformation is propelled by the adoption and integration of advanced information systems, which promise to streamline operations, reduce costs, and provide a personalized experience to tourists. However, despite these potential benefits, the integration of information systems within the tourism industry presents a myriad of challenges, including technological heterogeneity, data silos, and security concerns.

The fragmented nature of information systems in the tourism sector, with its disparate platforms and isolated databases, hampers the ability of tourism operators to deliver a cohesive and efficient service. This fragmentation not only affects operational efficiency but also impedes the industry's capability to leverage data analytics for strategic decision-making and personalized service delivery. Recognizing these challenges, this paper aims to explore the multifaceted benefits of integrating information systems in tourism, encompassing improved data management, cost reductions, and enhanced tourist experiences. Through a thorough examination of the methodologies for integrating tourism information systems including technical approaches, strategies for minimizing disruption, and security considerations this study endeavors to provide a comprehensive understanding of the integration process. Moreover, by analyzing case studies of successful information system integration within tourism companies, we aim to extract valuable lessons and insights that can inform future integration efforts. Additionally, this paper will delve into the future trends of tourism information systems integration, focusing on the potential implications of emerging technologies such as artificial intelligence (AI)

and machine learning, and their capacity to transform the tourism industry's information landscape.

By dissecting the current state of information systems in tourism, elucidating the benefits of their integration, and outlining the methods and considerations for successful implementation, this study seeks to contribute to the broader discourse on digital transformation in the tourism industry. The purpose of the article is to equip tourism operators, policymakers, and researchers with the knowledge and tools necessary to navigate the complexities of information system integration, ultimately fostering an environment that leverages technology to enhance the competitiveness and sustainability of the tourism sector.

Current State of Information Systems in Tourism

The tourism industry's reliance on information and communication technology (ICT) is undeniable, with ICTs being integral to value generation strategies within the sector. As tourists increasingly turn to the digital realm to plan and facilitate their travel experiences, the prevalence of intelligent systems in the tourism industry has grown, promising to enhance the decision-making process for consumers and service providers alike. These systems, which include advanced technologies like recommender systems and context-aware systems, aim to provide more relevant information tailored to the specific needs and preferences of the user. However, the development of such intelligent systems necessitates a deep comprehension of the tourism domain, as they must be able to navigate the complex structure of the industry and understand the nuanced language of tourism to effectively assist users. The tourism industry's information systems, while becoming increasingly sophisticated, still fall short in some areas, such as the ability to engage users in meaningful interactions akin to human advisors. To bridge these gaps, further research is needed to conceptualize technology's potential impacts more effectively and to inform the design of intelligent systems that truly meet the dynamic needs of the tourism market¹.

In light of the challenges faced by the Egyptian tourism sector as previously discussed, the integration of advanced information systems into the industry's operations has become paramount. Tourism information systems, particularly web-based interfaces, are increasingly being recognized as crucial tools for connecting with a global audience². These systems not only facilitate the dissemination of information but also enhance the overall experience for tourists through ease of access to essential services. For instance, the implementation of intelligent systems within the tourism industry represents a significant leap forward³. These intelligent systems, harnessing next-generation technology, promise to deliver more relevant and personalized information to both consumers and service providers, thereby optimizing the tourism experience. Moreover, the use of Geographic

¹ U. Gretzel, *Intelligent Systems in Tourism: A Social Science Perspective*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160738311000776.

² B. Pröll, W. Retschitzegger, *Discovering Next Generation Tourism Information Systems: A tour on TIScover*, journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/004728750003900208.

³ U. Gretzel, *op. cit.*

Information Systems (GIS) within the realm of tourism offers a unique opportunity to improve decision-making processes through the strategic analysis of spatial information⁴. Such technological advancements are critical for the tourism industry to remain competitive in an increasingly uncertain technological landscape⁵. By embracing these systems, tourism operators can not only meet but exceed the evolving expectations of tourists, fostering growth and ensuring the long-term sustainability of the tourism sector.

Despite the significant advancements in tourism information systems, the industry faces several challenges that must be addressed to harness the full potential of these technologies. One of the primary barriers is the rapidly evolving nature of information technology itself, which brings about a level of uncertainty within the tourism industry. As information technology continues to develop at a breakneck pace, tourism businesses must adapt quickly or risk falling behind their competitors⁶. This uncertainty makes it difficult for tourism stakeholders to make long-term strategic investments in technology, which is crucial for improving the quality of services and remaining competitive in a global market⁷. Moreover, the integration of intelligent systems in tourism promises a more personalized and relevant experience for consumers and service providers. However, the implementation of such sophisticated systems requires significant resources and expertise, which may not be readily available, especially to smaller operators within the tourism sector⁸. Therefore, the industry must not only keep pace with technological advancements but also build the capacity to leverage intelligent systems effectively, ensuring that they contribute to the enhanced decision-making and marketing efforts essential for modern tourism.

Benefits of Integrating Information Systems in Tourism

Integrating information systems within the tourism sector serves as a conduit for enhancing data management capabilities, which is crucial for maintaining a competitive edge in this dynamic industry. The fusion of marketing information systems (MIS) which dissect data through statistical tools to fulfill specific marketing goals with processes that foster organizational knowledge creation, provides a robust framework for transforming raw data into actionable insights. However, a significant challenge lies in the current MIS frameworks, which are often critiqued for their insufficient mechanisms in knowledge development and transformation⁹. This gap underscores the necessity for a comprehensive model that evaluates the integration maturity level of information systems within travel agencies, ensuring

⁴ P. Singh, *Role of Geographical Information Systems in Tourism Decision Making Process: a Review*, link. [springer.com/article/10.1007/s40558-015-0025-0](https://www.springer.com/article/10.1007/s40558-015-0025-0).

⁵ D. Buhalis, *Tourism and Information Technologies: Past, Present and Future*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02508281.2000.11014899.

⁶ *Ibidem*.

⁷ M. Eraqi, G. Abd-Alla, *Information Systems and Tourism Marketing: New Challenges for Tourism Business Sector in Egypt*, www.ingentaconnect.com.

⁸ U. Gretzel, *op. cit.*

⁹ D. Fesenmaier, A. Leppers, *Developing a Knowledge-Based Tourism Marketing Information System*, www.ingentaconnect.com.

that they are not only collecting and analyzing data but also effectively integrating it to support decision-making processes. Such a model would provide a structured approach to assess and enhance the integration of data, ultimately leading to improved management practices that align with the evolving demands of the tourism industry¹⁰.

The integration of sophisticated information systems within the tourism sector in Egypt has the potential to revolutionize the industry by creating substantial cost savings and increasing efficiency. For instance, the adoption of integrated computer information reservation management systems can be particularly strategic for small and medium tourism enterprises (SMTEs), which dominate the tourism landscape. By leveraging such integrated systems, SMTEs can streamline their operations, reducing the need for separate systems for reservations, customer management, and sales, thereby cutting down on both hardware and software expenses¹¹. Moreover, the implementation of Geographical Information Systems (GIS) can aid in tourism development by providing a comprehensive view of touristic offerings, which not only enhances marketing strategies but also reduces costs associated with traditional marketing methods¹². Furthermore, hotel management information systems have been shown to be crucial in integrating various departments within a hotel, such as front desk operations and housekeeping, leading to a more cohesive working environment and reducing internal communication costs¹³. The cost-saving implications of these integrated systems are clear: they enable tourism businesses to optimize their processes, reduce redundancy, and improve the allocation of resources, which collectively contribute to a more economically sustainable business model.

Building on the foundation of how tourism information systems have become integral in the industry, it becomes evident that system integration propels this utility even further. By leveraging the Semantic Web for the merging and effective use of online tourism information, systems development, and evaluation have brought to light significant technical advantages¹⁴. The Semantic Web allows for a more nuanced and interconnected approach to data management, which can create a seamless flow of information between different tourism services. For instance, an integrated platform can combine accommodation details, travel itineraries, and local attractions, providing tourists with a comprehensive package of information. This integration is particularly critical for small and medium tourism enterprises (SMTEs), which dominate the tourism landscape. SMTEs can adopt integrated computer information reservation management systems as a strategic tool, not only to stay competitive but also to enhance the tourist experience by providing personalized and

¹⁰ M. Özturan, M. Mutlutürk, B. Çeken, B. Sarı, *Evaluating the Information Systems Integration Maturity Level of Travel Agencies*, link.springer.com/article/10.1007/s40558-018-0138-3.

¹¹ D. Buhalis, *The Cost and Benefits of Information Technology and the Internet for Small and Medium-Sized Tourism Enterprises*, link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-7091-6373-3_21.

¹² H. Albuquerque, C. Costa, F. Martins, *The Use of Geographical Information Systems for Tourism Marketing Purposes in Aveiro region (Portugal)*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211973617301149.

¹³ A. Poon, *Tourism and Information Technologies*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S016738388900485.

¹⁴ B. Abrahams, *Tourism Information Systems Integration and Utilization Within the Semantic Web*, vuir.vu.edu.au/1477/.

efficient service¹⁵. Moreover, the integration of Geographical Information Systems (GIS) into tourism development underscores the significance of targeted marketing and the delivery of integrated touristic experiences. GIS tools can help tourists visualize their travel plans and make informed decisions about their destinations, thereby enriching their overall experience¹⁶. This level of integration ensures that the diverse needs of tourists are met in a dynamic and interactive manner, thus fostering a value-added production chain that benefits all stakeholders in the tourism industry¹⁷.

Methods of Integration for Tourism Information Systems

Despite the undeniable importance of integrated information systems for the operational efficiency and competitive standing of travel agencies, the sector faces significant challenges in achieving a high level of system integration maturity. The traditional methods of system integration have proven to be largely inadequate, failing to address the complexity of the tourism industry's data environment and the specific needs of travel agencies. This inadequacy has been compounded by the absence of a structured web framework, which exacerbates the difficulty of merging diverse data sources, leading to protracted and often ineffective integration processes¹⁸. Recognizing this gap, the current study seeks to establish a comprehensive maturity model tailored to the unique context of travel agencies, aiming to evaluate and enhance their integration maturity level. The proposed model will not only serve as a benchmark for integration efforts but will also be an instrumental tool for travel agencies striving to maintain their relevance and competitiveness in the dynamic tourism marketplace¹⁹.

In light of the previously identified gap in the Egyptian tourism sector's utilization of information systems, the integration of geographical information systems (GIS) stands out as a particularly potent solution. The Delphi technique, applied to information systems experts, has highlighted GIS as a multifaceted tool that can significantly enhance the online presence and marketing strategies of tourism operators²⁰. GIS technology, with its advanced data integration capabilities, allows for the effective combination of geographic data with tourism information, thereby enabling a more comprehensive and user-friendly experience for tourists seeking information²¹. Furthermore, the development and evaluation of such systems have underscored the technical benefits that GIS integration can offer, particularly in terms of organizing and presenting online tourism information in ways that

¹⁵ D. Buhalis, *The Cost and Benefits...*

¹⁶ H. Albuquerque, C. Costa, F. Martins, *op. cit.*

¹⁷ D. Buhalis, *Strategic Use of Information Technologies in the Tourism Industry*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261517798000387.

¹⁸ B. Abrahams, *op. cit.*

¹⁹ M. Özturan, M. Mutlutürk, B. Çeken, B. Sarı, *op. cit.*

²⁰ *Ibidem.*

²¹ D. McAdam, *The Value and Scope of Geographical Information Systems in Tourism Management*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09669589908667327.

are both accessible and customizable for different users²². By integrating various types of tourism information providers, GIS can serve as a central platform that simplifies the dissemination of tourism-related data and products, catering to the diverse needs of the industry's clientele²³. The adoption of GIS in the Egyptian tourism sector could lead to a paradigm shift in how tourist destinations market their offerings and manage spatial information, ultimately enhancing the planning and development of tourism services²⁴.

In the realm of tourism, the integration of Geographical Information Systems (GIS) has emerged as a pivotal technological advancement, enhancing the way spatial information is analyzed, displayed, and utilized for strategic planning. GIS offers a comprehensive toolbox of techniques that not only facilitate the visualization of complex data but also allow for the integration of disparate sources of tourism information²⁵. This integration is crucial as it enables tourism operators to amalgamate data from various providers, offering a decentralized yet cohesive platform for customizing and presenting tourism products and services²⁶. As part of the systems development and evaluation process, the application of the Delphi technique among information systems experts has fine-tuned the integration framework specific to the tourism industry, ensuring that the adaptation of GIS into tourism information systems is both practical and beneficial²⁷. Moreover, the inclusion of GIS in the development of Web-based Tourism Information Systems (TIS) has facilitated significant strides in managing and integrating geographic data with consumer-focused tourism information, promoting a more sophisticated and user-friendly experience for tourists navigating through European-oriented platforms²⁸. The synergy between GIS and TIS highlights the importance of technological congruence in the pursuit of advancing tourism operations and enhancing visitor satisfaction.

Case Studies of Successful Information System Integration

Integrating complex information systems remains a challenge for many tourism companies, yet some have navigated these waters with notable success. A critical review of nineteen cases revealed a number of critical success factors (CSFs) that played a pivotal role in the management and implementation of information system (IS) integration projects²⁹. For instance, Company X's case study, meticulously chosen for its post-merger IS integration complexities, offered an in-depth understanding of the technical, organizational,

²² B. Abrahams, *op. cit.*

²³ B. Pröll, W. Retschitzegger, *op. cit.*

²⁴ J. Hasse, S. Milne, *Participatory Approaches and Geographical Information Systems (PAGIS) in Tourism Planning*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14616680500164666.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ B. Pröll, W. Retschitzegger, *op. cit.*

²⁷ M. Özturan, M. Mutlutürk, B. Çeken, B. Sarı, *op. cit.*

²⁸ F. Pühretmair, H. Rumetshofer, *Extended Decision Making in Tourism Information Systems*, link.springer.com/chapter/10.1007/3-540-45705-4_7.

²⁹ H. Scholl, H. Kubicek, R. Cimander, *Process Integration, Information Sharing, and System Interoperation in Government: A Comparative Case Analysis*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0740624X12000329.

and cultural facets that underlie successful system unification³⁰. The findings from these cases, as documented in the research, underscore the importance of aligning integration technologies with organizational needs and readiness, as well as the thoughtful consideration of influential factors that can make or break the integration process³¹. This analytical approach not only highlights the diversity of successful integration methods but also sets the stage for future tourism companies to replicate this success, taking into account that the level of integration is closely related to perceived system success³².

The integration of information systems (IS) within the tourism sector in Egypt has been proven critical in enhancing business performance, particularly when addressing the previously highlighted deficiencies in IT-based marketing strategies. The effectiveness of these integration projects is often contingent upon adherence to critical success factors (CSFs). A study examining the success factors of system integration in the context of tourism companies can shed light on why some integration efforts succeed while others falter. The findings from nineteen cases of mostly successful projects reveal that successful integration is closely linked to the organization's ability to manage independent or heterogeneous information systems and to overcome the challenges posed by previously ineffective systems and database integration³³. This misalignment of information systems environments, as alluded to in previous research, can lead to significant operational inefficiencies and missed opportunities in a competitive market³⁴. Moreover, the case study of Company X's post-merger IS integration illuminates the multifaceted aspects of IS integration, showcasing how a carefully planned and executed integration strategy can lead to a more cohesive and effective marketing information system, ultimately translating into improved business performance³⁵. Such an in-depth understanding of different aspects of IS integration is pivotal for tourism businesses in Egypt, as it can provide a roadmap to confront and rectify the current shortcomings in their IS applications to support enhanced online marketing and transactions.

Building on the understanding of the importance of tourism information systems, the case studies presented offer a wealth of insights into the integration of such systems. One of the most significant lessons is the identification and application of critical success factors (CSFs) that are essential for managing information system (IS) integration projects effectively³⁶. The amalgamation of data from nineteen case studies of predominantly successful projects has allowed for a comparative analysis, shedding light on the

³⁰ M. Alaranta, *Evaluating Success in Post-Merger IS Integration: A Case Study*, academic-publishing.org/index.php/ejise/article/view/329.

³¹ M. Themistocleous, Z. Irani, P. Love, *Evaluating the Integration of Supply Chain Information Systems: A Case Study*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0377221703005253.

³² C. Chapman, L. Kihn, *Information System Integration, Enabling Control and Performance*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0361368208000640.

³³ H. Scholl, H. Kubicek, R. Cimander, *op. cit.*

³⁴ G. McGrath, C. Dampney, *Planning for Information Systems Integration: Some Key Challenges*, journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/016555159402000301.

³⁵ M. Alaranta, *op. cit.*

³⁶ L. Mendoza, M. Pérez, A. Grimán, *Critical Success Factors for Managing Systems Integration*, www.tandfonline.com.

properties and characteristics that distinguish successful projects from the less successful ones³⁷. This in-depth exploration is invaluable for stakeholders in the tourism industry as it highlights the necessity of addressing the integration of independent or heterogeneous information systems to enhance the overall functionality and service quality. Moreover, the case studies demonstrate the complex interplay between the readiness for system integration and the influential factors that contribute to its success³⁸. These factors, ranging from technological to organizational, form a framework that can guide the tourism sector in making informed decisions about integrating their information systems. The clear delineation of these factors underscores the importance of a strategic approach to IS integration, where the perceived success of the system is intricately linked to the level and effectiveness of the integration³⁹. As the tourism industry continues to grow and evolve with the aid of technology, leveraging these lessons can lead to more robust, integrated information systems that are capable of not only meeting the current demands but also adapting to future challenges and opportunities in the market.

Future Trends in Tourism Information Systems Integration

In the realm of information system integration, emerging technologies are poised to address the longstanding challenges that have plagued traditional systems. The Semantic Web represents a paradigm shift, promising a structured and meaningful way of linking and utilizing the vast amount of data available on the Web. This is particularly relevant in sectors like tourism, where the current unstructured state of the Web complicates the integration of diverse data sources, making the retrieval of travel information cumbersome and inefficient. Research in this area is pivoting towards leveraging Semantic Web technologies to enable the synthesis of accurate and timely information from disparate web sources. The goal is to create a cohesive ecosystem of Web-based tourism information that is not only consistent but also up-to-date, thereby enhancing the overall usability of the internet as a reliable travel guide. The shift towards such technologies underscores the limitations of previous strategies, such as strategic information systems planning (SISP), which have been largely ineffective in resolving the heterogeneity issues inherent in system integration; these traditional approaches have failed to realize the ambition of unifying systems under a shared technological framework⁴⁰. By embracing these advanced technologies, the field is moving away from the fragmented and siloed architectures of the past towards a more interconnected and semantically rich information landscape.

As the tourism industry continues to grapple with the challenges of adapting to rapidly advancing technologies, it is imperative to consider the integration of these developments

³⁷ H. Scholl, H. Kubicek, R. Cimander, *op. cit.*

³⁸ A. Subiyakto, *Assessing Information System Integration Using Combination of the Readiness and Success Models*, www.neliti.com.

³⁹ C. Chapman, L. Kihn, *op. cit.*

⁴⁰ B. Abrahams, *op. cit.*

into existing systems to enhance the efficiency and reach of tourism services. The current low level of technology integration in Egyptian tourism businesses hinders their ability to leverage the latest advancements in information technology, which are crucial for supporting online marketing and transactions⁴¹. The need for a more robust integration of information technology applications in the tourism and travel sector is evident as it can significantly improve marketing strategies and facilitate the creation of knowledge, allowing for a more dynamic economic integration between the state, tourism businesses, and consumers⁴². Furthermore, the potential for mobile access to revolutionize the industry cannot be ignored, as it offers intriguing possibilities for future developments, thereby expanding the reach and accessibility of tourism information providers⁴³. Businesses that fail to adapt to these trends may face increased competition, especially from new market entrants with lower barriers to entry, such as virtual travel agencies, which pose a significant threat to traditional tourism operators⁴⁴. Therefore, it is critical for the Egyptian tourism sector to not only acknowledge these technological advancements but also to actively integrate them into their business models to remain competitive and to capitalize on the opportunities presented by the digital age⁴⁵.

Building on the existing foundation of Web-based tourism information systems, the integration of AI and machine learning holds the potential to revolutionize how tourism businesses operate and engage with customers. Despite the low level of technology integration currently seen in the tourism sector, there is significant room for growth, particularly in leveraging developments in information technology for enhanced service quality and marketing efficacy⁴⁶. As these technologies continue to evolve, the practical implications for the tourism industry will likely include the need to integrate sophisticated AI applications to stay competitive in the market⁴⁷. With the advent of machine learning algorithms, tourism providers can analyze vast amounts of data to personalize services, predict consumer behavior, and optimize their operations. This potential for a more seamless integration of various information sources could pave the way for a more cohesive and efficient tourism ecosystem, as highlighted by the suggestion that future studies should strive to consolidate and categorize relevant articles to improve upon the current state of integration⁴⁸. Such advancements may also enable new forms of economic integration,

⁴¹ D. Buhalis, *Tourism and Information Technologies...*

⁴² M. Suyunchaliyeva, N. Shedenova, *Digital Economy: Information Technology and Trends in Tourism*, www.e3s-conferences.org.

⁴³ B. Pröll, W. Retschitzegger, *op. cit.*

⁴⁴ J. Zelenka, *Information and Communication Technologies in Tourism-Influence, Dynamics, Trends*, dspace5.zcu.cz/handle/11025/17278.

⁴⁵ C. Halkiopoulos, K. Giotopoulos, *Tourism's Use of Web-Based Information Systems and the Influence of Tourism Trends*, link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-92491-1_2.

⁴⁶ D. Buhalis, *Tourism and Information Technologies...*

⁴⁷ U. Gretzel, D. Fesenmaier, *Information Technology: Shaping the Past, Present and Future of Tourism*, www.torrossa.com.

⁴⁸ S. Liang, M. Schuckert, R. Law, *The Relevance of Mobile Tourism and Information Technology: an Analysis of Recent Trends and Future Research Directions*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10548408.2016.1218403.

aligning state interests, business strategies, and consumer needs more closely through the strategic application of AI and machine learning tools⁴⁹.

Conclusions

The integration of information systems in the tourism industry is becoming increasingly crucial with the rise of web-based interfaces and the growing reliance on information and communication technology (ICT). Advanced technologies like recommender systems and context-aware systems aim to provide more relevant information tailored to the specific needs and preferences of the user, enhancing the overall experience for tourists through ease of access to essential services. However, the tourism industry's information systems still fall short in some areas, such as the ability to engage users in meaningful interactions akin to human advisors. The integration of intelligent systems in tourism promises a more personalized and relevant experience for consumers and service providers, but it requires a deep comprehension of the tourism domain to effectively assist users. The development of such intelligent systems necessitates a comprehensive model that evaluates the integration maturity level of information systems within travel agencies, ensuring that they are not only collecting and analyzing data but also effectively integrating it to support decision-making processes. However, the rapidly evolving nature of information technology brings about a level of uncertainty within the tourism industry, posing a challenge for many tourism companies in integrating complex information systems, particularly for small and medium tourism enterprises (SMTes). Despite the significant advancements in tourism information systems, the industry faces several challenges that must be addressed to harness the full potential of these technologies. The integration of Geographical Information Systems (GIS) into tourism development underscores the significance of targeted marketing and the delivery of integrated touristic experiences. Furthermore, the potential for mobile access to revolutionize the industry cannot be ignored, as it offers intriguing possibilities for future developments, thereby expanding the reach and accessibility of tourism information providers. The amalgamation of data from comparative analysis and case studies has allowed for a better understanding of the properties and characteristics that distinguish successful projects from the less successful ones. The tourism industry must actively integrate these technological advancements into their business models to remain competitive and capitalize on the opportunities presented by the digital age. Leveraging Semantic Web technologies to enable the synthesis of accurate and timely information from disparate web sources can create a seamless flow of information between different tourism services, paving the way for a more cohesive and efficient tourism ecosystem. Further research is needed to conceptualize technology's potential impacts more effectively and to inform the design of intelligent systems that truly meet the dynamic needs of the tourism market.

⁴⁹ M. Suyunchaliyeva, N. Shedenova, *Digital Economy: Information Technology and Trends in Tourism*, www.e3s-conferences.org.

Bibliography

- Abrahams B., *Tourism Information Systems Integration and Utilization Within the Semantic Web*, vuir.vu.edu.au/1477/ [26.08.2023].
- Alaranta M., *Evaluating Success in Post-Merger IS Integration: A Case Study*, academic-publishing.org/index.php/ejise/article/view/329 [26.08.2023].
- Albuquerque H., Costa C., Martins F., *The Use of Geographical Information Systems for Tourism Marketing Purposes in Aveiro Region (Portugal)*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211973617301149 [26.08.2023].
- Buhalis D., *Strategic Use of Information Technologies in the Tourism Industry*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261517798000387 [26.08.2023].
- Buhalis D., *The Cost and Benefits of Information Technology and the Internet for Small and Medium-Sized Tourism Enterprises*, link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-7091-6373-3_21 [26.08.2023].
- Buhalis D., *Tourism and Information Technologies: Past, Present and Future*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02508281.2000.11014899 [26.08.2023].
- Chapman C., Kihn L., *Information System Integration, Enabling Control and Performance*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0361368208000640 [26.08.2023].
- Eraqi M., Abd-Alla G., *Information Systems and Tourism Marketing: New Challenges for Tourism Business Sector in Egypt*, www.ingentaconnect.com [26.08.2023].
- Fesenmaier D., Leppers A., *Developing a Knowledge-Based Tourism Marketing Information System*, www.ingentaconnect.com [26.08.2023].
- Gretzel U., *Intelligent Systems in Tourism: A Social Science Perspective*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160738311000776 [26.08.2023].
- Gretzel U., Fesenmaier D., *Information Technology: Shaping the Past, Present and Future of Tourism*, www.torrossa.com [26.08.2023].
- Halkiopoulou C., Giotopoulos K., *Tourism's Use of Web-Based Information Systems and the Influence of Tourism Trends*, link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-92491-1_25 [26.08.2023].
- Hasse J., Milne S., *Participatory Approaches and Geographical Information Systems (PAGIS) in Tourism Planning*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14616680500164666 [26.08.2023].
- Liang S., Schuckert M., Law R., *The Relevance of Mobile Tourism and Information Technology: an Analysis of Recent Trends and Future Research Directions*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10548408.2016.1218403 [26.08.2023].
- McAdam D., *The Value and Scope of Geographical Information Systems in Tourism Management*, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09669589908667327 [26.08.2023].
- McGrath G., Dampney C., *Planning for Information Systems Integration: Some Key Challenges*, journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/016555159402000301 [26.08.2023].
- Mendoza L., Pérez M., Grimán A., *Critical Success Factors for Managing Systems Integration*, www.tandfonline.com [26.08.2023].
- Özturan M., Mutlutürk M., Çeken B., Sarı B., *Evaluating the Information Systems Integration Maturity Level of Travel Agencies*, link.springer.com/article/10.1007/s40558-018-0138-3 [26.08.2023].
- Poon A., *Tourism and Information Technologies*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160738388900485 [26.08.2023].

- Pröll B., Retschitzegger W., *Discovering Next Generation Tourism Information Systems: A Tour on TIScover*, journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/004728750003900208 [26.08.2023].
- Pühretmair F., Rumetshofer H., *Extended Decision Making in Tourism Information Systems*, link.springer.com/chapter/10.1007/3-540-45705-4_7 [26.08.2023].
- Scholl H., Kubicek H., Cimander R., *Process Integration, Information Sharing, and System Interoperation in Government: A Comparative Case Analysis*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0740624X12000329 [26.08.2023].
- Singh P., *Role of Geographical Information Systems in Tourism Decision Making Process: a Review*, link.springer.com/article/10.1007/s40558-015-0025-0 [26.08.2023].
- Subiyakto A., *Assessing Information System Integration Using Combination of the Readiness and Success Models*, www.neliti.com [26.08.2023].
- Suyunchaliyeva M., Shedenova N., *Digital Economy: Information Technology and Trends in Tourism*, www.e3s-conferences.org [26.08.2023].
- Themistocleous M., Irani Z., Love P., *Evaluating the Integration of Supply Chain Information Systems: A Case Study*, www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0377221703005253 [26.08.2023].
- Zelenka J., *Information and Communication Technologies in Tourism-Influence, Dynamics, Trends*, dspace5.zcu.cz/handle/11025/17278 [26.08.2023].

Abstract

In the era of increasing digitization of the tourism industry, the integration of Information Systems has become a critical factor in ensuring operational efficiency, innovation, and enhanced experiences for tourists. The aim of this article was to equip tourism operators, policymakers, and researchers with the knowledge and tools necessary to navigate the complexities of information system integration, ultimately fostering an environment that leverages technology to increase competitiveness and sustainable development in the tourism sector. It highlights fundamental areas where information technologies play a significant role in promoting sustainable tourism, including the improvement of operational process efficiency, better environmental management, and the stimulation of socio-economic development. Furthermore, the article points to future trends in the integration of information systems in tourism, focusing on the potential implications of emerging technologies such as Artificial Intelligence and machine learning, and their ability to transform the informational landscape of the tourism industry. This study constitutes a significant contribution to the discourse on information system integration in the tourism industry, providing both a theoretical framework for future research and practical guidance for tourism operators seeking to utilize information technologies to achieve greater efficiency, sustainable development, and improved customer experiences.

Keywords: information systems integration, travel industry, digital transformation, operational efficiency, sustainability

Streszczenie

W dobie rosnącej cyfryzacji branży turystycznej integracja systemów informacyjnych (IS) staje się kluczowym czynnikiem zapewniającym efektywność operacyjną, innowacyjność oraz lepsze doświadczenia dla turystów. Celem artykułu było wyposażenie operatorów turystycznych,

decydentów i badaczy w wiedzę i narzędzia niezbędne do nawigacji po złożonościach integracji systemów informacyjnych, ostatecznie sprzyjając środowisku, które wykorzystuje technologię do zwiększenia konkurencyjności i zrównoważonego rozwoju sektora turystycznego. Wskazuje na fundamentalne dziedziny, gdzie technologie informatyczne odgrywają istotną rolę w promowaniu turystyki zrównoważonej, obejmując zwiększenie wydajności procesów operacyjnych, lepsze zarządzanie ekologiczne oraz stymulację rozwoju społeczno-gospodarczego. Ponadto artykuł wskazuje przyszłe trendy w integracji systemów informacyjnych w turystyce, skupiając się na potencjalnych implikacjach pojawiających się technologii, takich jak sztuczna inteligencja i uczenie maszynowe, oraz ich zdolności do transformacji krajobrazu informacyjnego branży turystycznej. Niniejsze badanie stanowi ważny wkład w rozważania dotyczącą integracji systemów informacyjnych w branży turystycznej, oferując zarówno teoretyczne ramy dla przyszłych badań, jak i praktyczne wskazówki dla operatorów turystycznych dążących do wykorzystania technologii informacyjnych w celu osiągnięcia większej efektywności, zrównoważonego rozwoju i lepszego doświadczenia klienta.

Słowa kluczowe: integracja systemów informacyjnych, branża turystyczna, transformacja cyfrowa, wydajność operacyjna, zrównoważony rozwój

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Arkadiusz Weremczuk, PhD, Warsaw University of Life Sciences – SGGW, Institute of Economics and Finance, Department of Economics and Economic Policy. Research interests: agriculture insurance, insurance risk, public finance and economics.

RECENZENCI

Prof. dr hab. Bogusław Sawicki, Katedra Turystyki i Rekreacji, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie

Prof. dr hab. Jan Krupa, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Katedra Turystyki i Rekreacji

prof. Петришин Людмила Тернопільський національний педагогічний університет Тернопіль
Dr hab. Elżbieta Puchnarewicz, prof. WSTiJO, Warszawa

Dr hab. inż. Hanna Górską-Warsewicz, SGGW w Warszawie, Wydział Nauk o Żywieniu Człowieka i Konsumpcji, Katedra Organizacji i Ekonomiki Konsumpcji, Zakład Zarządzania w Gastronomii i Hotelarstwie

Dr inż. Tadeusz Jędrusiak, Fundacja Oko-Lice Kultury, Zblewo

Dr Brigita Žuromsaitė, Uniwersytet im. Michała Romera w Wilnie

Dr Jurij Nesteruk, Narodowa Akademia Nauk, Ukraina

Dr Andrzej Cwer, Uczelnia Biznesu i Nauk Stosowanych „Varsovia” Warszawa; University of Bergen

Dr Aleksandra Chlebicka, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, WNE

Dr Mariusz Grębowiec, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, WNE

Dr Dariusz Strzębicki, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, WNE

Dr Marzena Kacprzak, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, WNE

Dr Anna Milewska, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, WNE

Dr Ewa Bąk-Filipek, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, WNE

Dr Katarzyna Gralak, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, WNE

Dr Яковичин Руслан, Lubelska Szkoła Wyższa Ryki

Na łamach Zeszytów Naukowych „Turystyka i Rekreacja”, wydawanych przez Wyższą Szkołę Turystyki i Języków Obcych w Warszawie, zamieszczane są oryginalne prace naukowe, nigdzie wcześniej niepublikowane.

Do publikacji zostają przyjęte artykuły przygotowane przez najwyżej dwóch autorów. Warunkiem przyjęcia artykułu do druku jest złożenie w wydawnictwie podpisanego oświadczenia ze względu na publikację Zeszytów Naukowych w internetowej bazie The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH).

Redakcja wymaga od autorów publikacji ujawnienia wkładu poszczególnych autorów w powstanie publikacji (z podaniem ich afiliacji oraz kontrybucji, tj. informacji o tym, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod, protokołu itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu publikacji), przy czym główną odpowiedzialność ponosi autor zgłaszający manuskrypt.

Autorzy publikacji są zobowiązani do podania wkładu każdego z twórców przy powstaniu tekstu w jednostkach procentowych.

Redakcja zastrzega, że nie przyjmie do publikacji artykułu, w którym występują przejawy nierzetelności naukowej, takie jak *ghostwriting* i *honorary (guest) authorship*. Redakcja dokumentuje wszelkie przejawy nierzetelności naukowej, zwłaszcza łamanie i naruszanie zasad etyki obowiązujących w nauce, dlatego wykryte przypadki oszustwa będą ujawniane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucji zatrudniających autorów, towarzystw naukowych, stowarzyszeń edytorów naukowych itp.).

Wszystkie teksty powinny być przygotowane według zasad podanych w Informacjach dla autorów na stronie internetowej wydawnictwa (www.wydawnictwa.wstijo.edu.pl).

31